

KAZIMIERZ
KOLAŃCZYK
PRAWO
RZYMSKIE

Wolters Kluwer

KAZIMIERZ
KOLAŃCZYK
**PRAWO
RZYMSKIE**

wydanie 6

 Wolters Kluwer

Warszawa 2021

Wydawca
Dagna Kordyasz

Redaktor prowadzący
Joanna Ołówek

Projekt graficzny okładki i stron tytułowych
Wojtek Kwiecień-Janikowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2021

ISBN 978-83-8246-251-7
6. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Przedmowa do pierwszego wydania	13
Przedmowa do drugiego wydania	17
Przedmowa do piątego wydania	19
Wprowadzenie – pół wieku później	21
Wykaz skrótów	27

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

I. Znaczenie nauki prawa rzymskiego	35
§ 1. Prawo rzymskie	35
§ 2. Znaczenie przedmiotu	36
§ 3. Podstawa naukowa	39
II. Podział i systematyka prawa	41
§ 4. Pojęcie prawa	41
§ 5. Kazyistyka prawa rzymskiego	42
§ 6. Prawo publiczne – prawo prywatne	44
§ 7. Systematyka prawa prywatnego	45
III. Przegląd historycznego rozwoju prawa rzymskiego i jego źródeł	48
A. Historia państwa i prawa	48
§ 8. Historia państwa rzymskiego	48
§ 9. Historia prawa rzymskiego	49
B. Historia źródeł prawa rzymskiego	50
§ 10. Źródła prawa rzymskiego	50
a. Okres rozwoju i prawa klasycznego	52
a. Prawo zwyczajowe i ustawodawstwo	52
§ 11. Prawo zwyczajowe	52

§ 12. Ustawa XII tablic	52
§ 13. Dalsze ustawy	55
§ 14. Uchwały senatu	56
§ 15. Konstytucje cesarskie	58
β. Prawotwórcza działalność magistratury	60
§ 16. Edykty pretorów i innych magistratur jurysdykcyjnych	60
γ. Prawotwórcza działalność uczonych prawników	64
§ 17. Ogólna charakterystyka jurysprudencji rzymskiej	64
§ 18. Jurysprudencja w okresie republiki	66
§ 19. Jurysprudencja w okresie pryncypatu	68
§ 20. Juryści okresu klasycznego	70
§ 21. Gaius i jego <i>Institutiones</i>	74
6. System prawa klasycznego	76
§ 22. Historyczne nawarstwienia w okresie pryncypatu	76
§ 23. <i>Ius civile</i>	77
§ 24. <i>Ius honorarium</i>	78
§ 25. <i>Ius gentium</i>	80
b. Okres schyłkowy	84
α. Prawo poklasyczne	84
§ 26. Ustawodawstwo cesarskie	84
§ 27. Jurysprudencja w okresie dominatu	87
§ 28. Nauczanie prawa	89
§ 29. „Dawne prawo”, jego opracowania i zbiory	91
§ 30. „Ustawy o cytowaniu”	93
§ 31. „Wulgaryzacja” prawa rzymskiego	96
β. Ustawodawstwo Justyniana	99
§ 32. Ogólna koncepcja i realizacja	99
§ 33. Instytucje	102
§ 34. <i>Digesta</i>	103
§ 35. Kodeks	107
§ 36. Nowele	109
§ 37. <i>Corpus iuris civilis</i>	110
C. Dalsze dzieje ustawodawstwa Justyniana i prawa rzymskiego	112
§ 37 ^A . Prawo rzymsko-bizantyjskie (565–1453)	112
§ 37 ^B . Prawo rzymskie w Europie Zachodniej i Środkowej	115

RZYMSKI PROCES CYWILNY

I. Ogólne cechy charakterystyczne	123
§ 38. Wstępna charakterystyka rzymskiego prawa procesowego	123
§ 39. Pozasądowa ochrona roszczeń prywatnych	124
§ 40. Podział postępowania na dwie fazy	127
§ 41. Organy ochrony prawnej	128

§ 42. Strony procesowe	132
§ 43. Ramy organizacyjne procesu	135
§ 44. <i>Actio</i>	138
II. Bieg postępowania i egzekucja w procesie legisakcyjnym, formułkowym i kognicyjnym	140
A. Proces legisakcyjny	140
§ 45. Wstępna charakterystyka	140
§ 46. <i>Legis actio sacramento</i>	141
§ 47. <i>Legis actio per manus iniectioem</i>	143
§ 48. Niedogodności procesu legisakcyjnego i jego usunięcie	146
B. Proces formułkowy	148
§ 49. Wstępna charakterystyka	148
a. Postępowanie <i>in iure</i>	149
§ 50. Początek postępowania	149
§ 51. Możliwości zakończenia sporu <i>in iure</i>	151
§ 52. Stanowisko pozwanego	153
§ 53. Zakończenie postępowania <i>in iure</i>	156
b. Formułka procesowa	158
§ 54. Ogólna charakterystyka	158
§ 55. Zwyczajne części składowe	159
§ 56. Nadzwyczajne części składowe	162
c. Klasyfikacja i konkurencja powództw	165
§ 57. Klasyfikacja powództw	165
§ 58. Powództwa prawa pretorskiego	167
§ 59. Powództwa konkurujące	169
d. Postępowanie <i>apud iudicem</i>	171
§ 60. Ogólny charakter i zadania	171
§ 61. Granice władzy sędziego	173
§ 62. Wymóg kondemnacji pieniężnej i jego złagodzenie	175
§ 63. Wyrok	177
e. Wykonanie wyroku	178
§ 64. Środki obrony przed skutkami wyroków nieprawidłowych	178
§ 65. Powództwo egzekucyjne. Egzekucja osobista	180
§ 66. Egzekucja majątkowa uniwersalna	181
§ 67. Ograniczenia egzekucji majątkowej	182
f. Próba oceny	183
§ 68. Zalety i wady procesu formułkowego	183
C. Proces kognicyjny	185
§ 69. Wstępna charakterystyka	185
§ 70. Najważniejsze zmiany w postępowaniu i w egzekucji	187
§ 71. Apelacja	190
§ 72. Proces reskryptowy	192

§ 73. Znaczenie i funkcja procesu kognicyjnego	192
III. Ochrona pozaprocesowa	194
§ 74. Ogólna charakterystyka. Krąg zastosowania	194
§ 75. Interdykty	196
§ 76. <i>Restitutio in integrum</i>	198

PRAWO OSOBOWE

§ 77. Osoby i prawo dotyczące osób	203
I. Zdolność prawna	205
A. Osoby fizyczne	205
§ 78. Status <i>libertatis</i> . Wolni	205
§ 79. Niewolnicy	207
§ 80. Wyzwolenicy	212
§ 81. Osoby półwolne	218
§ 82. Status <i>civitatis</i>	220
§ 83. Status <i>familiae</i>	224
B. Osoby prawne	228
§ 84. Osoby prawne jako podmioty prawa	228
II. Zdolność do czynności prawnych	232
§ 85. Wymogi i ograniczenia zdolności do czynności prawnych	232
§ 86. Czynności prawne	235
§ 87. Zastępstwo	245

PRAWO RODZINNE

I. Prawo małżeńskie	249
§ 88. Ogólny charakter małżeństwa rzymskiego	249
§ 89. Ograniczenia swobody zawierania małżeństw	252
§ 90. Zawarcie małżeństwa. <i>Conventio in manum</i>	255
§ 91. Rozwiązanie małżeństwa. Zniesienie <i>manus</i>	258
§ 92. Skutki prawne małżeństwa w sferze stosunków osobistych	261
§ 93. Małżeńskie prawo majątkowe	263
§ 94. Posag. Darowizna z powodu małżeństwa	265
II. Władza ojcowska	269
§ 95. Powstanie władzy ojcowskiej	269
§ 96. Zgaśnięcie władzy ojcowskiej	273

§ 97. Władza nad osobami	275
§ 98. Władza nad majątkiem	277
III. Opieka i kuratela	280
§ 99. Znaczenie opieki i kurateli w Rzymie	280
§ 100. Opieka nad niedojrzałymi (<i>tutela impuberum</i>)	281
§ 101. Opieka nad kobietami (<i>tutela mulierum</i>)	284
§ 102. Kuratela (<i>cura, curatio</i>)	285
 PRAWO RZECZOWE	
I. Rzeczy i rodzaje władztwa nad rzeczami	291
§ 103. Rzeczy	291
§ 104. Posiadanie. Pojęcie, skutki i rodzaje	294
§ 105. Nabycie i utrata posiadania	300
§ 106. Ochrona posiadania	304
§ 107. Prawa rzeczowe	309
 II. Prawo własności	311
A. Historia, pojęcie i znaczenie	311
§ 108. Historyczny rozwój prawa własności	311
§ 109. Rzymskie prawo własności. Pojęcie i znaczenie	316
B. Nabycie i utrata prawa własności	322
§ 110. Ogólna charakterystyka	322
§ 111. Przeniesienie prawa własności	323
§ 112. Zasiedzenie	329
§ 113. „Pierwotne” sposoby nabycia	335
C. Ochrona prawa własności	338
§ 114. Znaczenie problemu i wielość sposobów ochrony	338
§ 115. Środki ochrony według <i>ius civile</i>	340
§ 116. Środki ochrony według prawa pretorskiego	344
 III. Prawa na rzeczy cudzej	347
A. Służebności	347
§ 117. Służebności gruntowe	347
§ 118. Służebności osobiste	348
§ 119. Ogólne pojęcie i wspólne cechy służebności	350
B. Inne prawa na rzeczy cudzej	353
§ 120. <i>Emfiteuza</i> i <i>superficies</i>	353
§ 121. Prawo zastawu	356

ZOBOWIĄZANIA

I. Ogólne cechy zobowiązań	365
§ 122. Pojęcie, historia i znaczenie	365
§ 123. Podział zobowiązań	368
§ 124. Podmioty zobowiązań	372
§ 125. Przedmiot zobowiązania	376
§ 126. Modyfikacje świadczenia. Odpowiedzialność za szkodę	380
II. Powstanie zobowiązań. Poszczególne zobowiązania	389
A. Kontrakty i <i>pacta</i>	389
§ 127. Ogólna charakterystyka zobowiązań kontraktowych	389
a. Kontrakty realne	393
§ 128. Pożyczka (<i>mutuum</i>)	393
§ 129. Użyczenie (<i>commodatum</i>)	396
§ 130. Przechowanie (<i>depositum</i>)	399
§ 131. <i>Pignus</i> – kontrakt zastawu ręcznego	402
b. Kontrakty werbalne i literalne	405
§ 132. Stypulacja (<i>stipulatio</i>) i inne kontrakty werbalne	405
§ 133. Kontrakty literalne	411
c. Kontrakty konsensualne	413
§ 134. Sprzedaż (<i>emptio venditio</i>)	413
§ 135. Najem (<i>locatio conductio</i>)	426
§ 136. Spółka (<i>societas</i>)	433
§ 137. Zlecenie (<i>mandatum</i>)	437
d. Rozszerzenie klasycznego systemu kontraktowego	441
§ 138. Kontrakty nienazwane (tzw. <i>contractus innominati</i>)	441
§ 139. <i>Pacta</i>	445
§ 140. Darowizna (<i>donatio</i>)	451
B. Zobowiązania jak gdyby z kontraktu (<i>obligationes quasi ex contractu</i>)	453
§ 141. Prowadzenie cudzych spraw bez zlecenia (<i>negotiorum gestio</i>)	453
§ 142. Bezpodstawne wzbogacenie i inne zobowiązania jak gdyby z kontraktu	455
C. Zobowiązania z deliktu i jak gdyby z deliktu	459
§ 143. Ogólna charakterystyka zobowiązań z deliktu	459
§ 144. Kradzież (<i>furtum</i>) i rabunek (<i>rapina</i>)	462
§ 145. Bezprawne wyrządzenie szkody (<i>damnum iniuria datum</i>)	466
§ 146. Zniewaga (<i>iniuria</i>)	468
§ 147. Delikty prawa pretorskiego	470
§ 148. Zobowiązania jak gdyby z deliktu (<i>quasi ex delicto</i>)	473
D. Zobowiązania zaciągnięte przez osoby <i>alieni iuris</i> . Odpowiedzialność za szkody wyrządzone przez zwierzęta	475
§ 149. Zobowiązania z kontraktu i quasi-kontraktu	475
§ 150. Zobowiązania z deliktów osób <i>alieni iuris</i> . Odpowiedzialność za szkody wyrządzone przez zwierzęta	477

III. Umocnienie, przeniesienie i umorzenie zobowiązań	480
§ 151. Umocnienie zobowiązań. Poręczenie. Intercesja	480
§ 152. Zmiana podmiotów zobowiązań	483
§ 153. Umorzenie zobowiązań według <i>ius civile</i>	486
§ 154. Umorzenie zobowiązań według <i>ius honorarium</i>	491

PRAWO SPADKOWE

I. Ogólna charakterystyka	497
§ 155. Pojęcie dziedziczenia i prawa spadkowego	497
§ 156. Rozwój historyczny	500
II. Powołanie do spadku	504
§ 157. Dziedziczenie testamentowe	504
§ 158. Dziedziczenie beztestamentowe	514
§ 159. Dziedziczenie przeciwtestamentowe	519
III. Nabycie spadku i jego skutki	524
§ 160. Nabycie spadku	524
§ 161. Stanowisko prawne dziedzica	527
§ 162. Legaty i fideikomisy	531
Słowniczek terminologii łacińskiej	537

PRZEDMOWA DO PIERWSZEGO WYDANIA

Spośród wszystkich gałęzi prawoznawstwa prawo rzymskie ma najstarszą tradycję, jest przedmiotem nauki i nauczania już ponad dwadzieścia wieków. Niezwykły jest również zasięg tego przedmiotu, interesuje się nim dosłownie cały świat. Stąd też każda nowa próba syntetycznego ujęcia przedmiotu stanowi, tak jak to określił już w roku 1934 wybitny romanista francuski, swojego rodzaju „zuchwalstwo” (*quelque témérité*)¹, a przecież od tego czasu trudności przedmiotu znacznie wzrosły. Mimo to nie brak coraz to nowych prób syntetycznych ujęć w rozmaitych językach, także w języku polskim².

Autor niniejszego podręcznika zdecydował się na swoje „zuchwalstwo” dopiero po długich wahaniach i po zebraniu dwudziestoletnich, własnych doświadczeń dydaktycznych³. W szczególności zaś widzi usprawiedliwienie swojej próby w następujących różnicach co do zakresu i sposobu przedstawienia przedmiotu w stosunku do ujęć poprzednich.

1. Podręcznik jest dostosowany do obowiązującego, ramowego programu nauczania „Prawa rzymskiego”⁴. Oznacza to, że autor ogranicza się do przedstawienia materiału potrzebnego studentowi do egzaminu, rezygnując z góry z wyczerpującego objęcia treści całego przedmiotu.

2. Autor stara się wyjść z rozpowszechnionej w podręcznikach izolacji przedmiotu i wskazywać przynajmniej na związki problemowe z innymi dyscyplinami, objętymi obowiązującym planem studiów prawniczych. Są one szczególnie bliskie

¹ R. Monier, *Manuel élémentaire de droit romain*, I, wyd. 6, Paris 1947: *Avant propos*.

² Podręcznik Osuchowskiego zawiera zestawienie około 150 dalszych podręczników z zakresu prawa rzymskiego (s. 11–14).

³ Postulat podjęcia nowej próby syntetycznego przedstawienia prawa rzymskiego dla celów dydaktycznych przedstawił autor w artykule recenzyjnym pt. *Nowy podręcznik rzymskiego prawa prywatnego. Uwagi w związku z pracą Wacława Osuchowskiego, Zarys rzymskiego prawa prywatnego*, Warszawa 1962, CPH 17, 1965, z. 1, s. 231–255. Zob. szczególnie s. 251 i nast.

⁴ Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego. Departament Studiów Uniwersyteckich, Ekonomicznych i Pedagogicznych – *Plan studiów i ramowe programy nauczania. Prawo*, Warszawa 1968, s. 35: *Prawo rzymskie*.

z „Powszechną historią państwa i prawa”, gdyż jest to w obrębie nauk historyczno-prawnych dyscyplina najszersza co do zakresu i „wiodąca”⁵. Dalej, w obrębie rzymskiego prawa prywatnego występują na każdym kroku styki problemowe z „Prawem cywilnym” i „Postępowaniem cywilnym”. Nie brak ich wreszcie i z innymi dyscyplinami, np. z „Wstępem do nauk o państwie i prawie” czy z „Historią doktryn polityczno-prawnych”.

3. W ciągu wielowiekowego procesu wtórnego stosowania prawa rzymskiego i rozwoju jego nauki zatarły się w znacznym stopniu kontury autentycznego prawa, które obowiązywało niegdyś rzeczywiście w państwie rzymskim. Szczególnie rzymskie prawo prywatne, przerabiane i dostosowywane wielokrotnie do potrzeb praktyki, oderwało się znacznie od swojego pierwowzoru i ostatecznie, w opracowaniu dziewiętnastowiecznych „pandektystów”, pełniło funkcję ogólnej teorii prawa cywilnego. W niejednym podręczniku prezentuje się owe późniejsze naleciałości bez dalszych wyjaśnień, jak gdyby to były zasady antycznego prawa rzymskiego. Autor będzie usilnie zabiegał o to, ażeby utrzymać się ściśle w granicach autentyzmu historycznego, tzn. przedstawiać w podręczniku istotnie tylko tzw. czyste prawo rzymskie. Nie bez racji wypowiedziano bowiem niedawno przekonanie naukowe tej treści, że prawdziwa aktualność prawa rzymskiego tkwi właśnie w jego historyzmie i autentyzmie⁶. Dlatego też programowym oparciem dla wykładu będą dwa autentyczne podręczniki prawa rzymskiego, a mianowicie słynne Instytucje Gaiusa z II w. n.e. (§ 21, 2) i nie mniej znane Instytucje Justyniana z VI w. n.e. (§ 33). Dalszy materiał źródłowy, głównie czerpany z Digestów Justyniana (§ 34), będzie traktowany jako pomoc w wypełnianiu luk wspomnianych podręczników.

4. Prawo rzymskie jest dyscypliną naukową i dydaktyczną znaną z wysokiego stopnia trudności. Są to w dużej mierze trudności rzeczywiste, wynikające z natury samego materiału. Potęgują je jednak często tradycyjne syntezy, nacechowane dogmatyzmem i formalizmem, wykłady bezbarwne i jednopłaszczyznowe.

Autor stara się wyzwolić spod ciężaru tej tradycji, wskazując, gdzie tylko można, na problemy prawnicze, przed którymi stawało społeczeństwo i państwo rzymskie i które – na miarę swoich czasów – próbowało rozwiązywać. Takie ujęcie problemowe jest tym bardziej obiecujące, że w źródłach prawa rzymskiego doszły do naszych czasów przede wszystkim świadectwa o problemach prawniczych życia codziennego, a zatem nadal aktualnych i wymagających rozwiązywania po dziś dzień⁷.

⁵ Zob. *Wnioski przyjęte na konferencji historyków prawa w Karpaczu w dniu 13 czerwca 1964 r.*, 17, 1965, z. 2, s. 333, pkt 3.

⁶ M. Bartoś, s. 101, 111.

⁷ O wartości nauczania problemowego informuje np. Z. Pietrusiński, *Myślenie twórcze*, Warszawa 1969, s. 128–129 (z dalszą literaturą).

Autor nie poprzestaje na rejestracji i na opisie rzymskich urządzeń prawnych, ale stara się wykazywać ich sens praktyczny, ich ostrze ekonomiczne i socjalne, śledzić prawidłowości i wypaczenia w ich funkcjonowaniu. Nie zawsze jest to możliwe w ścisłym oparciu o zachowane teksty źródłowe, ograniczają się one zazwyczaj właśnie do dogmatycznego opisu. Autor jest zdania, że można i należy wychodzić poza literalne odczytywanie tekstów i starać się o dalej idącą wykładnię ich sensu w oparciu o ogólne prawdopodobieństwo historyczne, analogię, hipotezę roboczą czy wreszcie o intuicję naukową.

Instytucje prawa rzymskiego bywają często przedstawiane w podręcznikach w jednopłaszczyznowym, nieledwie mechanicznym uszeregowaniu, tak jak gdyby rzeczywistość odgrywały jednakową rolę i miały takie samo znaczenie. Takiemu ujęciu można przeciwstawić obraz plastyczny, z zaznaczeniem doniosłości instytucji pierwszoplanowych (takich jak np. niewola, prawo własności czy kontrakt kupna-sprzedaży) i z uwydatnieniem peryferyjnego charakteru innych (np. prawo zastawu w porównaniu z poręczeniem, zamiana w porównaniu z kontraktem kupna-sprzedaży). Także i to uplastycznienie obrazu powinno się przyczynić do ożywienia przedmiotu.

5. Problem dokumentacji naukowej staje przed każdym autorem podręcznika prawa rzymskiego z wyjątkową ostrością, a mianowicie z uwagi na wyjątkowo rozległą i skomplikowaną podstawę naukową przedmiotu (§ 3). Próby rozwiązania są najróżniejsze: od nieznośnego przeciążenia „aparatem naukowym” aż do zupełnej rezygnacji z jakiegokolwiek dokumentacji.

W tym dylemacie autor ma na oku potencjalnego odbiorcę podręcznika – studenta wydziału prawa; do jego potrzeb i możliwości stara się też dostosować swoją dokumentację.

Umiarkowane co do zakresu ilustrowanie tekstu autentycznym materiałem źródłowym, oczywiście z dodaniem przekładów na język polski, konkretyzuje i ożywia treść wykładu. Sygnalizowanie innych, wyjątkowo ważnych tekstów skłoni może niejednego czytelnika do bezpośredniego kontaktu ze źródłami (np. na ćwiczeniach).

Natomiast szczegółowe odsyłanie do olbrzymiej literatury specjalistycznej, bardzo rozproszonej i trudno dostępnej już chociażby ze względów językowych, mija się chyba z celem podręcznika. Dlatego autor poprzestaje na najbardziej ogólnej charakterystyce tej literatury i wskazuje tylko na podstawowe źródła dalszych informacji – dla zainteresowanych w pogłębieniu znajomości przedmiotu (§ 3, 2). Szczegółowo natomiast odsyła w przypisach tylko do nowszych pozycji⁸ z literatury polskiej

⁸ Podręcznik ogranicza się w zasadzie do sygnalizowania nowości bibliograficznych, nie ujętych jeszcze w podręczniku W. Osuchowskiego.

i z łatwo dostępnej literatury obcojęzycznej. Nadto wymagają udokumentowania poglądy szczególnie odbiegające od utartych.

6. Autor wprowadził do tekstu podręcznika (w nawiasach) **system odsyłaczy wewnętrznych**. Mają one wiązać ze sobą materie pokrewne, rozpatrywane z rozmaitych punktów widzenia, i w ten sposób zastąpić praktycznie indeks rzeczowy. Takich powiązań domaga się zwłaszcza część historyczna podręcznika z prawem procesowym i materialnym, a z kolei te dwie ostatnie części winny być powiązane pomiędzy sobą.

Podstawą systemu odsyłaczy jest jednolity podział treści podręcznika na **paragrafy** (§) o numeracji biegnącej przez całość. Paragrafy są pomyślane jako jednostki dydaktyczne o treści możliwie jednorodnej. Ich rozmiary nie powinny przekraczać możliwości jednorazowej koncentracji uwagi studenta w trakcie nauki własnej, a także tematycznego zakresu pytania egzaminacyjnego. Dla większej przejrzystości paragrafy dzielą się jeszcze na **punkty**, a te z kolei na **podpunkty**. Odsyłacze odnoszą się do paragrafów i do punktów, wyjątkowo także do podpunktów.

* * *

Już po napisaniu podręcznika nowe impulsy do przemyślenia i rewizji wielu sformułowań dały mi wyjątkowo wnikliwe recenzje kolegów-profesorów: Henryka Kupiszewskiego z Uniwersytetu Warszawskiego i Adama Wilińskiego z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, a także krytyczne uwagi mojego współpracownika w Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, doc. dra hab. Władysława Rozwadowskiego. Tym pierwszym, tak kompetentnym i życzliwym czytelnikom podręcznika winien jestem głęboką wdzięczność.

Kazimierz Kolańczyk

Poznań, 1973 r.

PRZEDMOWA DO DRUGIEGO WYDANIA

Pierwsze, próbne niejako wydanie niniejszego podręcznika spotkało się z życzliwym na ogół przyjęciem, zarówno ze strony bezpośrednich odbiorców – studentów, jak również ze strony fachowych recenzentów¹. Nie brakowało oczywiście i uwag krytycznych, wcale obficie zgłaszanych przez studentów w trakcie zajęć dydaktycznych i zazwyczaj uderzająco trafnych.

W te głosy studenckie autor wsłuchiwał się skwapliwie, mając na uwadze arcyciśną myśl, wypowiedzianą niedawno w „Raporcie o stanie oświaty”: nowoczesny podręcznik powinien powstawać niejako przy współudziale odbiorców, a w każdym razie podlegać „empirycznej weryfikacji” z ich strony².

Dalszego materiału do nowych przemyśleń nad obecnym i przyszłym kształtem podjętego usiłowania dydaktycznego dostarczyły autorowi nader interesujące materiały sympozjum poświęconego właśnie podręcznikowi akademickiemu³.

Biorąc tedy pod uwagę te impulsy intelektualne, a dalej nowe doświadczenia egzaminacyjne zebrane w oparciu o pracę z podręcznikiem w poprzednim wydaniu i życielskie sugestie kolegów, autor zdecydował się na wprowadzenie do drugiego wydania dalszych elementów racjonalizacji wykładu, a w szczególności następujących:

1. Nie rezygnując bynajmniej z problemowego ujęcia materiału, autor stara się obecnie eksponować wyraźniej terminologię fachową i zarysy pojęciowe omawianych instytucji, bez względu na to, czy zachowały się autentyczne definicje źródłowe – czy nie. Temu celowi mają służyć retusze samego tekstu, ale do tego zmierza też

¹ Recenzje i noty recenzyjne: W. Bojarski, *Nowy podręcznik prawa rzymskiego*, „Gazeta Pomorska” 27, nr 5(7881) z 7 I 1974 r.; J. Modrzejewski, RHD 1974, 52, z. 1, s. 188; A. Wiliński, CPH 1974, z. 2, s. 237–241; F. Wycisk, ZSS 1974, 91, s. 551–553, K. Rebro, *Právny obzor*, Bratysława 1975, nr 58, z. 10, s. 951–952.

² *Raport o stanie oświaty w PRL*, Warszawa 1973, s. 272, pkt 3.

³ *Podręcznik akademicki. Metodologia. Funkcje dydaktyczne. Edytorstwo. Polityka wydawnicza*. Materiały sympozjum zorganizowanego przez Międzyuczelniany Zakład Badań nad Szkolnictwem Wyższym i Państwowe Wydawnictwo Naukowe we wrześniu 1972 r., Warszawa 1973.

zastosowanie rozstrzelonego druku*. Sygnalizuje on czytelnikowi nowe nazwiska i terminy, a także wstępne przybliżenia pojęciowe i autorskie próby definicyjne. Natomiast autentyczne definicje źródłowe wyróżniają się wystarczająco przez tekst dwujęzyczny, łaciński i polski.

2. Wszystkie miejsca niejasne, zauważone przez samego autora lub sygnalizowane z jakiegokolwiek strony, zostały przeredagowane.

3. Dalsze dzieje ustawodawstwa Justyniana i samego prawa rzymskiego należą systematycznie do „Powszechnej historii państwa i prawa”. Czytelnikowi podręcznika, w którym tylekroć rejestruje się związki problemowe między prawem rzymskim a prawem dzisiejszym, należy się jednak natychmiastowe wyjaśnienie, w jaki sposób doszło do uformowania się tego ciągu rozwojowego od antyku do współczesności. Stąd szkicowa informacja o pojustyniańskich dziejach naszego systemu dodana w obecnym wydaniu.

4. System odsyłaczy wewnętrznych wprowadzony w pierwszym wydaniu wykazał swoją zasadniczą użyteczność. Z wielu stron sygnalizowano jednak trudność techniczną w jego stosowaniu, najbardziej stanowczo w recenzji prof. Adama Wilińskiego⁴. Obecnie szybkie odszukanie miejsca, do którego autor odsyła Czytelnika, ułatwi specjalna paginacja dodatkowa, wskazująca na paragrafy omawiane na danej stronicy.

5. System odsyłaczy wewnętrznych spełnia w pewnym stopniu funkcje indeksu rzeczowego, i to chyba w sposób wystarczający. Natomiast z różnych stron zgłaszali studenci postulat dodania słowniczka terminologii łacińskiej. Także temu postulatowi czyni się obecnie zadość.

Kazimierz Kolańczyk

Poznań, w marcu 1975 r.

* W obecnym wydaniu tekst rozstrzelony zmieniono na pismo półgrube standardowej wielkości czcionki.

⁴ CPH 26, 1974, z. 2, s. 239, pkt 5.

PRZEDMOWA DO PIĄTEGO WYDANIA

Podręcznik prawa rzymskiego profesora Kazimierza Kolańczyka powstał prawie ćwierć wieku temu i zyskał sobie wielkie uznanie, tak wśród polskich romanistów, jak i studentów, a także prawników zajmujących się współczesnym prawem cywilnym. Szczególną zaletą tego podręcznika jest bowiem powiązanie instytucji prawa rzymskiego z odpowiadającymi im instytucjami polskiego prawa cywilnego. Zasadnicze zmiany polityczne i społeczne, jakie miały miejsce w ostatnich latach w naszym kraju, pociągnęły za sobą istotną rekonstrukcję polskiego prawa cywilnego. Kolejne, już piąte wydanie podręcznika musiało te zmiany uwzględnić. Podejmując się, na prośbę wydawcy, aktualizacji podręcznika Kazimierza Kolańczyka, kierowałem się przede wszystkim głębokim szacunkiem dla Jego dzieła. Nie wprowadziłem więc zmian merytorycznych i nie ingerowałem w Jego poglądy, aczkolwiek nie zawsze je podzielałem. Ograniczyłem się do wykreślenia tych ustępów, które, ze względu na wyżej wspomniane zmiany polityczne i prawne, stały się nieaktualne. W szczególności, nie ma już potrzeby bronić prawa rzymskiego przed motywowanymi ideologicznie atakami.

Uzupełniłem przypisy bibliograficzne, kierując się zasadami przyjętymi przez Autora.

W miejsce zasłużonych, ale częściowo zdezaktualizowanych podręczników prawa i procesu cywilnego, wprowadziłem współczesne.

Przeprowadziłem też weryfikację i uaktualnienie cytowanych przez Autora norm prawnych.

Mam nadzieję, że nowe wydanie podręcznika znajdzie chętnych czytelników i odda im cenne usługi.

Jan Kodrębski

Maj 1996 r.

WPROWADZENIE – PÓŁ WIEKU PÓŹNIEJ

Blisko pół wieku po opublikowaniu podręcznika prawa rzymskiego profesora Kazimierza Kolańczyka zdecydowano o jego kolejnym wydaniu. To druga taka decyzja po śmierci Autora. Ćwierć wieku temu pośmiertną edycję przygotował profesor Jan Kodrębski. Zgadzam się z przyjętym wówczas podejściem, aby powstrzymać się od ingerencji merytorycznych, choć badania szczegółowe nad prawem rzymskim są kontynuowane i przynoszą coraz to nowe ustalenia i kontrowersje. Także w tym wydaniu nie będzie, usuniętych w roku 1996, argumentów usprawiedliwiających uczenie prawa rzymskiego w państwie rządzone przez partię komunistyczną. Warto jednak pamiętać, że Profesor zmienił swoje zainteresowania naukowe z historii dawnego prawa polskiego na prawo rzymskie, gdy postawiono mu fundamentalne wówczas zarzuty „niewykorzystania prac klasyków marksizmu” i „pozostawiania pod przemożnym wpływem «burżuazyjnych (...) autorytetów naukowych»”¹. Kolańczyk dostrzegał napięcie między klasyczną tradycją a marksizmem. Dziś spór ideologiczny o to, czy i jak powinien być zmieniony obraz tożsamości kulturowej Zachodu odżywa na nowych polach dyskusji. Dotyczy ona skutków globalizacji i sposobu przywracania pamięci o ofiarach kolonializmu². Nie podążylem za Profesorem Kodrębskim drogą aktualizacji bibliografii i przypisów. Dziś zmiany w tym zakresie pełniej pokazują bazy danych³. Wznowienie prawniczego podręcznika po dziesięcioleciach, w głęboko zmienionym stanie nauki i praktyki prawa, powinno mieć uzasadnienie głębsze niż formalna aktualizacja.

W 1999 r. wznowiono po sześćdziesięciu latach podręcznik Romana Longchamps de Bériera⁴ do prawa zobowiązań. Romanista Jan Kodrębski określił tamto dzieło jako wykład współczesnego prawa, który „może równocześnie służyć jako największy

¹ Zob. W. Dajczak, K. Kolańczyk [w:] *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 449.

² Zob. P.G. Monateri, T. Giaro, A. Somma, *Le radici comuni del diritto europeo*, Roma 2005, s. 72; R. Poser, *He Wants to Save Classics From Whiteness. Can the Field Survive?*, <https://www.nytimes.com/2021/02/02/magazine/classics-greece-rome-whiteness.html> (dostęp: 26.03.2021 r.).

³ Najaktualniejsza bibliografia prac polskich autorów o prawie rzymskim: <http://bibliografie.wpia.uw.edu.pl/bprp/> (dostęp: 26.03.2021 r.).

⁴ R. Longchamps de Bériera, *Zobowiązania*, Lwów 1939 [wydanie anastatyczne Poznań 1999].

polski podręcznik rzymskiego prawa zobowiązaniowego”⁵. Publikacji dzieła Profesora Kolańczyka sprzed ćwierć wieku towarzyszyła natomiast opinia Profesora Kodrębskiego, że jest to „najlepszy dydaktycznie powojenny podręcznik” prawa rzymskiego, jaki opublikowano w Polsce⁶.

Podręcznik prawa może mieć zatem cechy, które sprawiają, że jest użyteczny dla kilku pokoleń prawników. W przypadku tego dzieła za kluczowe uważam dwie kwestie. Po pierwsze, wyraźne pokazanie rozwoju prawa rzymskiego jako odpowiedzi na problemy pojawiające się w antycznej rzeczywistości. Po drugie, próbę precyzyjnego wskazania trwałości problemów dyskutowanych w prawie antycznym.

Profesor Kolańczyk zaczął wyklądać w latach 50. minionego wieku, gdy studenci używali podręcznika deklarującego arbitralnie we wstępie, że treść prawa rzymskiego jest pod „względem formalno-prawnym tak doskonale wykształcona”, iż stanowi „dla wszystkich narodów i czasów (...) podstawowy wzór”⁷. Gdy w 1962 r. ukazał się podręcznik Wacława Osuchowskiego⁸, w obszernej, krytycznej jego ocenie Profesor Kolańczyk diagnozował, że droga do przedstawienia prawa rzymskiego jako historycznego wprowadzenia studenta w problematykę prawa cywilnego jest „bardzo mozolna”, bo „nauka prawa rzymskiego stanowi (...) silną ostoję (...) formalizmu i dogmatyzmu”⁹. Myślę, że z takiego podejścia nie wyzwoliły się także niektóre prace wydane później niż podręcznik Kazimierza Kolańczyka. Istota zmiany, której on dokonał, wynika z modyfikacji perspektywy na prawo rzymskie, aby ożywić myślenie historyczno-prawne. Ten wykład w wielu miejscach prezentuje kwestie prawnicze, przed którymi stawali Rzymianie i które próbowali – na miarę swoich czasów – rozwiązać. Na przykład, jak zmienić strukturę majątkową rzymskiej rodziny, by nie hamowała rozwoju ekonomicznego; jak złagodzić napięcie między koncentracją własności ziemi a wzrostem liczby gruntów leżących odłogiem; jak zwalczać wykorzystywanie abstrakcyjnych zobowiązań do obchodzenia progów dozwolonego oprocentowania.

Lektura podręcznika Profesora Kolańczyka stanowi unikatowe w języku polskim poszerzenie obrazu antycznego Rzymu poprzez szczegółowe pokazanie ówczesnej dynamiki i natury problemów prawnych. Przyjęte przez Autora ograniczenie, że losy prawa rzymskiego po VI w. n.e. należą do „historii powszechnej”, sprawia jednak, że podejście problemowe skupione jest tu bardziej na rzymskiej pomysłowości

⁵ J. Kodrębski, R. Longchamps de Brier [w:] *Lwowskie środowisko naukowe w latach 1939–1945. O Jakubie Karolu Parnasie*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa 1993, s. 125.

⁶ J. Kodrębski, *Najnowsze polskie podręczniki prawa rzymskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1995, vol. 47, s. 241.

⁷ R. Taubenschlag, W. Kozubski, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1947, s. 8.

⁸ W. Osuchowski, *Zarys rzymskiego prawa prywatnego*, Warszawa 1962.

⁹ K. Kolańczyk, *Nowy podręcznik prawa rzymskiego prywatnego. Uwagi w związku z pracą Wacława Osuchowskiego, Zarys rzymskiego prawa prywatnego*, Warszawa 1962, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XVII, 1965/1, s. 248.

prawniczej niż na pytaniach o racjonalność w prawie prywatnym. Ograniczenie to jest wyborem konwencji wykładu dawnego prawa. Jego cenną i innowacyjną przeciwwagą stało się zastąpienie ogólnych tez o doskonałości czy pomnikowości prawa rzymskiego szeregiem przypisów odsyłających do prawa polskiego.

Profesor Kodrębski akcentował jako szczególną zaletę tego podręcznika powiązanie instytucji prawa rzymskiego z odpowiadającymi im instytucjami prawa polskiego. Służy temu ponad dwieście przypisów zawierających odesłania do polskich przepisów (blisko sto dziewięćdziesiąt to artykuły Kodeksu cywilnego). Ponadto są odniesienia do Kodeksu postępowania cywilnego, Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego oraz nie-obowiązującego już Kodeksu karnego z 1969 r. Cytowanie przepisów Kodeksu cywilnego pokazuje w pierwszym rzędzie trwałość problemów wymagających rozwiązania. Niekiedy dodatkowe komentarze Autora sygnalizują podobieństwo lub odmiennność między podejściem Rzymian a naszą ustawą z roku 1964. Przy okazji wznawiania liczącego blisko pół wieku podręcznika prawa rzymskiego ciekawe jest jednak zwrócenie uwagi na to, czy i w jakim zakresie przywołane w nim artykuły Kodeksu cywilnego zostały uchylone lub zmienione.

Dzieło Profesora Kolańczyka daje ciekawą perspektywę spojrzenia na stabilność i rodzaje modyfikacji przepisów z podstawowej regulacji cywilnoprawnej. Statystyczny wymiar tego obrazu może zdziwić, gdy zestawimy go z głębokimi zmianami gospodarczymi, prawnymi i technologicznymi ostatnich dziesięcioleci. Spośród wszystkich pierwotnych odniesień do artykułów Kodeksu cywilnego przepisy całkowicie uchylone stanowią ok. 1%, zmodyfikowane w swej treści, z uwagi na przemiany ustrojowe, to ok. 11%. Blisko 8% obejmuje przepisy zmienione w wyniku dogmatycznej modernizacji prawa cywilnego. Około 80% przywołanych przez Profesora Kolańczyka przepisów Kodeksu cywilnego nie zmieniło swojego brzmienia. Przepisy uchylone to ściśle powiązany z ustrojem PRL dział pierwszy z tytułu poświęconego własności (art. 126–139 i 177 k.c.), których odmiennność od prawa rzymskiego Autor wskazywał. Modyfikacje brzmienia powołanych w podręczniku przepisów dokonane z uwagi na przełom ustrojowy nie zmieniły ich sensu cywilnoprawnego. Polegały tylko na usunięciu szczególnej ochrony własności publicznej (np. art. 222 § 2, art. 355 § 2, art. 670 § 2 k.c.), wykreśleniu szczególnego traktowania w obrocie cywilnoprawnym podmiotów uspołecznionych (np. art. 558 § 1, art. 590 § 2 k.c.), odejściu od reglamentacji rynku właściwej gospodarce PRL (art. 659 § 2, art. 888 § 2 k.c.) oraz uwzględnieniu odrodzenia się samorządu terytorialnego (art. 232, 935 k.c.). Ogólne odniesienia Profesora Kolańczyka do tych artykułów nie dotyczyły wskazanych postanowień szczególnych i dzięki temu zachowały aktualność. Najciekawsze w kontekście wykładu prawa rzymskiego jest jednak zwrócenie uwagi na przywołane przepisy, które zostały zmienione po śmierci Autora w ramach modernizacji prawa cywilnego. Obok nowelizacji wyraźnie dopuszczającej wyrażanie woli w formie elektronicznej (art. 60 k.c.) oraz uwzględniającej wprowadzenie pojęć konsumenta (art. 117 § 2¹, art. 548 § 3 k.c.) i przedsiębiorcy (art. 527 § 4 k.c.) występują w tej grupie zmiany

zgodne z rzymskim doświadczeniem prawniczym. W ten sposób można postrzegać poszerzenie kręgu spadkobierców ustawowych o dziadków spadkodawcy (934 k.c.), odróżnienie zapisu zwykłego (art. 968 k.c.), wywołującego skutek obligacyjny, od znanego w Rzymie, a nowego w polskim Kodeksie cywilnym zapisu windykacyjnego (art. 981¹ k.c.). Tak też należy ocenić przyjęcie zasady, zgodnie z którą bez wyraźnego oświadczenia spadkobiercy nie ponosi on odpowiedzialności ponad wartość spadku (art. 1015 § 2 k.c.). Wreszcie, jako inspirujące do dyskusji uwzględniającej rzymskie doświadczenie prawnicze, można wskazać zmiany cytowanych w podręczniku przepisów określających znaczenie formy pisemnej (art. 616, 720 k.c.) oraz dopuszczenie możliwości wypowiedzenia w określonych przypadkach umowy najmu zawartej na czas określony (art. 673 § 3 k.c.). Skupienie uwagi przez Profesora Kolańczyka na tych przepisach Kodeksu cywilnego, które uznał za warte porównania z prawem rzymskim, sprawiło, że pokazał trwałość rozumowań z zakresu prawa prywatnego, których autonomiczność w okresie „demokracji ludowej” odrzucano¹⁰. Warto dostrzec spójność między taką postawą a wspomnieniem Profesora Kolańczyka jako radcy prawnego, który dał się poznać jako „nieszablonowy i lojalny pełnomocnik sądowy, daleki od uznawania układów, zawsze znający granicę życiową *non licet*”¹¹.

Wznawiany blisko pół wieku od pierwszego wydania podręcznik może nadal wspierać nauczanie prawa prywatnego jako umiejętności dostrzegania i rozwiązywania właściwych mu problemów. Jeśli przyjąć za punkt ciężkości problemy prawne świata antycznego, to podręcznik pozostaje podstawą takiej dydaktyki, którą można wzbogacać, sięgając do dorobku ostatnich dziesięcioleci badań historii i prawa antycznego Rzymu¹². Dorobek ten potwierdza trafność intuicji Profesora Kolańczyka. Nowe badania idą dalej w kierunku rozważania prawa antycznego z perspektywy jego funkcji i metody, a nie instytucji wykładanych na podobieństwo dziewiętnasto- i dwudziestowiecznej dogmatyki prawa. Gdy natomiast przyjmujemy, że wykład prawa rzymskiego powinien głównie budować refleksję nad podstawowymi wartościami i racjonalnością w prawie prywatnym, podręcznik Profesora Kolańczyka oferuje cenne uzupełnienie takiej strategii edukacyjnej.

Ciekawostką mogącą skłonić do zainteresowania się tym dziełem jest i to, że został on wykorzystany jako podręcznik prawa w filmie Juliusza Machulskiego *Vinci*¹³, choć w Krakowie uczono prawa rzymskiego również w oparciu o prace innych autorów. Przede wszystkim jednak podręcznik Profesora Kolańczyka to dzieło łączące

¹⁰ Z. Radwański, *Zielona Księga. Optymalna wizja Kodeksu cywilnego Rzeczypospolitej Polskiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2007/1, s. 6.

¹¹ W. Mossakowski, K. Kolańczyk [w:] *Quinque Doctores. Kierownicy Katedry Prawa Rzymskiego UMK (1945–2000)*, Toruń 2014, s. 72.

¹² Możliwie pełne i szczegółowe przedstawienie aktualnego stanu badań antycznego prawa prywatnego ma przynieść przygotowywana do druku przez wydawnictwo Mohr Siebeck praca: U. Babusiaux, Ch. Baldus, W. Ernst, F.S. Meissel, J. Platschek, T. Rübner (red.), *Handbuch des Römischen Privatrecht*.

¹³ W 27:51 minucie filmu.

pokolenia prawników. Czytałem go wnikliwie na początku studiów blisko czterdzieści lat temu i mogę potwierdzić jego walory w poznawaniu prawa jako umiejętności prawniczego myślenia. W tym kierunku rozwijam moją wizję uczenia prawa rzymskiego. Dużą wartość wznowienia dzieła Profesora Kolańczyka upatruję zatem w szerszym udostępnieniu podręcznika, który należy do klasyki tego gatunku literatury prawniczej w Polsce.

Wojciech Dajczak

Poznań, marzec 2021 r.

WYKAZ SKRÓTÓW

a.	– <i>actio, actiones</i> (zob. § 44)
Acta UL	– <i>Acta Universitatis Lodziensis</i> , Folia Iuridica
Acta UNC	– <i>Acta Universitatis Nicolai Copernici</i>
Acta Wr.	– <i>Acta Universitatis Wratislaviensis</i>
Annales UMCS	– <i>Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska</i>
M. Bartošek	– M. Bartošek, <i>Římské právo a socialistická společnost</i> , Praga 1966
J. Baszkiewicz – F. Ryszka	– J. Baszkiewicz, F. Ryszka, <i>Historia doktryn politycznych i prawnych</i> , wyd. 3, 4, 5, Warszawa 1973–1984
BIR	– <i>Breviarium iuris romani</i> , ed. V. Arangio-Ruiz, A. Guarino, wyd. 4 i 5 (niezmienione), Mediolan 1967–1974
J. Biezuńska-Małowist	– J. Biezuńska-Małowist, <i>Niewolnictwo</i> , Warszawa 1987
W. Bojarski	– W. Bojarski, <i>Prawo rzymskie</i> Toruń, 1994
W. Broniewicz	– W. Broniewicz, <i>Postępowanie cywilne w zarysie</i> , wyd. 4, Warszawa 1995
C.	– <i>Codex Iustinianus</i> (zob. § 35; cyt. według wydania P. Krugera, <i>Corpus iuris civilis II</i> , Berlin 1954)
c.	– <i>constitutio</i> (zob. § 35)
J. Carcopino	– J. Carcopino, <i>Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa</i> , wyd. 2, Warszawa 1966
CPH	– Czasopismo Prawno-Historyczne, Poznań–Warszawa (od r. 1948)
W. Czachórski	– W. Czachórski, <i>Zobowiązania. Zarys wykładu</i> , Warszawa 1994
D.	– <i>Digesta</i> (zob. § 34; cyt. według wydania: P. Bonfante i in., <i>Digesta Iustiniani Augusti</i> , Mediolan 1960)
FIRA I–III	– <i>Fontes iuris romani anteiusiniani</i> , ed. S. Riccobono i in., I–III, wyd. 2, Florencja 1940–1943
Fr. vat.	– <i>Fragmenta vaticana</i> (zob. § 29, 5)
G.	– <i>Gai Institutiones</i> (zob. § 21, 2; cyt. według wydania w BIR)
J. Gaudemet	– J. Gaudemet, <i>Institutions de l'Antiquité</i> , Paryż 1967
A.F. Giffard – R. Villers	– A.F. Giffard, R. Villers, <i>Droit romain et ancien droit français (Obligations)</i> , Paryż 1958
E. Gintowt	– E. Gintowt, <i>Prawo rzymskie w okresie procesu legisykcyjnego</i> , Warszawa 1960
P.F. Girard – F. Senn, <i>Textes</i>	– P.F. Girard, F. Senn, <i>Textes de droit romain</i> , I, wyd. 7, Paryż 1967

- A. Guarino I–II – A. Guarino, *L'esegesi delle fonti del diritto romano*, I–II, Neapol 1968
- J. Gwiazdomorski – J. Gwiazdomorski, *Prawo spadkowe w zarysie*, zaktualizował A. Mączyński, wyd. 5, Warszawa 1990
- I. – *Iustiniani Institutiones* (zob. § 33, cyt. według wydania w BIR)
- itp. – tekst podejrzany o interpolację (zob. § 34, 4)
- IURA – IURA. Rivista internazionale di diritto romano e antico, Mediolan (od r. 1950)
- J. Ignatowicz – J. Ignatowicz, *Prawo rzeczowe*, wyd. 5, zmienione, Warszawa 1994
- J. Ignatowicz, *Prawo rodzinne* – J. Ignatowicz, *Prawo rodzinne. Zarys wykładu*, wyd. 2, zmienione, Warszawa 1995
- M. Jaczynowska – M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, wyd. 5, 6, 7, Warszawa 1988
- k.c. – Kodeks cywilny z 1964 r., stan prawny w 1996 r
- M. Kaser, RPR I–II – M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, I, wyd. 2, Monachium 1971; II, Monachium 1959
- M. Kaser, ZPR – M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht*, Monachium 1966
- J.M. Kelly – J.M. Kelly, *Roman Litigation*, Oksford 1966
- k.k. – Kodeks karny z 1969 r.
- K. Koranyi I–IV – K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, I–IV, Warszawa 1961–1967
- W. Kornatowski – W. Kornatowski, *Zarys dziejów myśli politycznej starożytności*, Warszawa 1968
- k.p.c. – Kodeks postępowania cywilnego z 1964 r. stan prawny w 1996 r.
- k.r. i o. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy z 1964 r., stan prawny z 1996 r.
- G. Kuleczka – G. Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu wobec dzieci pozamałżeńskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969
- K. Kumaniecki – K. Kumaniecki, *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, wyd. 6–9, Warszawa 1975–1988
- H. Kupiszewski – H. Kupiszewski, *Prawo rzymskie a współczesność*, Warszawa 1988
- M. Kuryłowicz – M. Kuryłowicz, *Historia i współczesność prawa rzymskiego*, Lublin 1984
- M. Kuryłowicz – M. Kuryłowicz *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1984
- La. – *legis actio, legis actiones* (zob. § 45–48)
- Labeo – Labeo. *Rassegna di diritto romano*, Neapol (od r. 1955)
- G. Lepointe – R. Monier – G. Lepointe, R. Monier, *Les obligations en droit romain et dans l'ancien droit français*, Paryż 1954
- W. Litewski – W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1994
- H.J. Marrou – H.J. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa 1969
- Nov. – Nowele (zob. § 36, cyt. według wydania R. Schoella i G. Krolla, *Corpus iuris civilis III*, Berlin 1954)
- J.B. Novickij – J.B. Novickij, *Osnovy rimskogo grazhdanskogo prava*, Moskwa 1960

- Z.K. Nowakowski – Z.K. Nowakowski, *Prawo rzeczowe*, wyd. 1 i 2 (niezmienione), Warszawa 1969–1972
- H. Olszewski – H. Olszewski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1993
- G. Ostrogorski – G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, wyd. 1 i 2 (niezmienione), Warszawa 1967–1968
- W. Osuchowski – W. Osuchowski, *Zarys rzymskiego prawa prywatnego*, wyd. 2, 3 i 4 (niezmienione), Warszawa 1966–1967–1971
- W. Osuchowski, *Kompensacja* – W. Osuchowski, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, Warszawa–Kraków 1970
- P. – *Pauli Sententiae* (zob. § 29, 3; cyt. według P.F. Girard – F. Senn, *Textes*, s. 279 i nast.)
- PK – Prawo Kanoniczne, Warszawa
- I.S. Pereterskij – I.S. Pereterskij, *Digesty Justiniana*, Moskwa 1956
- PHS – *Prävnhistorické Studie*, Praga (od r. 1955)
- PiP – Państwo i Prawo, Warszawa
- J.St. Piątowski – J.St. Piątowski, *Prawo spadkowe. Zarys wykładu*, wyd. 14, Warszawa 1987
- E. Pólay – E. Pólay, *Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom*, Budapest 1964
- PR 1958, I–III – *Prawo rzymskie*, praca zbiorowa, I–III, Warszawa 1958
- Prawo rzymskie* – *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny* pod redakcją W. Wołodkiewicza, Warszawa 1986
- RCP – *Rimskoje czastnoje prawo* (praca zbiorowa pod red. I.B. Nowickiego i I.S. Pereterskiego), Moskwa 1948
- Z. Radwański – Z. Radwański, *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 1995
- Z. Radwański, *Prawo* – Z. Radwański, *Prawo cywilne – część ogólna*, wyd. 2, Warszawa 1984
- Z. Radwański – J. Panowicz – Z. Radwański, J. Panowicz-Lipska, *Zobowiązania – część szczegółowa*, Warszawa 1996
- J. Rezler – J. Rezler, *Język łaciński dla prawników*, wyd. 1, 2, 3, 4, 5, 6 (niezmienione), Warszawa 1970–1993
- RHD – *Revue historique de droit français et étranger*, Paryż (4. seria od r. 1922)
- RIDA – *Revue internationale des droits de l'antiquité*, Bruksela (od r. 1948)
- W. Rozwadowski – W. Rozwadowski, *Prawo rzymskie. Zarys wykładu wraz z wyborem źródeł*, Poznań 1992
- W. Rozwadowski, *Przelew* – W. Rozwadowski, *Przelew wierzytelności w prawie rzymskim*, Poznań 1969
- SC – *Senatus consultant* (zob. § 14)
- F. Schulz, *Prinzipien* – F. Schulz, *Prinzipien des römischen Rechts*, Monachium i Lipsk 1934 (niezmieniony przedruk: Berlin–Neukölln 1954)
- F. Schulz, *RRW* – F. Schulz, *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar 1961 (niezmieniony przedruk: Wiedeń–Kolonja 1975)

- M. Sczaniecki – M. Sczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, opracowała K. Sójka-Zielińska, wyd. 7 (zmienione), Warszawa 1994
- SDSP – J. Tureček i in., *Světové dějiny státu a práva ve starověku*, Praga 1963
- E. Seidl, RRG – E. Seidl, *Römische Rechtsgeschichte und römisches Zivilprozessrecht*, Kolonia–Berlin–Bonn–Monachium 1962
- E. Seidl, RPR – E. Seidl, *Römisches Privatrecht*, Kolonia–Berlin–Bonn–Monachium 1963
- J. Sondel, *Depozyt* – J. Sondel, *Szczególne rodzaje depozytu*, Kraków 1967
- J. Sondel, *Precarium* – J. Sondel, *Precarium w prawie rzymskim*, Kraków 1971
- A. Stelmachowski – A. Stelmachowski, *Wstęp do teorii prawa cywilnego*, wyd. 2, Warszawa 1984
- System*, t. II – *System prawa cywilnego*, t. II – *Prawo własności i inne prawa rzeczowe*, red. J. Ignatowicz, Wrocław 1977
- System*, t. IV – *System prawa cywilnego*, t. IV, *Prawo spadkowe*, red. J. St. Piątkowski, Warszawa 1986
- S. Szer, *Prawo rodzinne* – S. Szer, *Prawo rodzinne w zarysie*, wyd. 2, Warszawa 1969
- H. Sztajerman – H. Sztajerman, *Spółeczeństwo zachodniorzymskie w III wieku*, Warszawa 1960
- R. Taubenschlag – R. Taubenschlag, *Rzymskie prawo prywatne*, wyd. 2, Warszawa 1969
- U. – *Tituli ex corpore Ulpiani* (= *Regulae Ulpiani*, zob. § 29, 4; cyt. według P.F. Girard – F. Senn, *Textes*, s. 414 i nast.)
- VDI – *Vestnik Drevnej Istorii*, Moskwa (od r. 1937)
- Verba iuris* – W. Bojarski, W. Dajczak, A. Sokala, *Verba iuris. Reguły i kazusy prawa rzymskiego*, Toruń 1995
- E. Volterra – E. Volterra, *Istituzioni di diritto privato romano*, wyd. 1 i 2 (niezmienione), Rzym 1961–1972
- W dawnym Rzymie* – *W dawnym Rzymie* (praca zbiorowa), Wrocław–Warszawa–Kraków 1968
- L. Wenger – L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wiedeń 1953
- E. Wengerek – E. Wengerek, *Sądowe postępowanie egzekucyjne w sprawach cywilnych*, wyd. 2, Warszawa 1978
- F. Wieacker, VrR – F. Wieacker, *Vom römischen Recht*, wyd. 2, Stuttgart 1961
- F. Wieacker, PRG – F. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, wyd. 2, Getynga 1967
- A. Wiliński – A. Wiliński, *Das römische Recht*, Lipsk 1966
- J. Winiarz – J. Winiarz, *Prawo rodzinne*, wyd. 8, Warszawa 1995
- J. Wolski – J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, wyd. 5, Warszawa 1994
- A. Wolter – A. Wolter, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, wyd. 8, zaktualizował i uzupełnił J. Ignatowicz, Warszawa 1986
- W. Wołodkiewicz – W. Wołodkiewicz, *Obligationes ex variis causarum figuris*, Warszawa 1968
- W. Wołodkiewicz, *Korzenie* – W. Wołodkiewicz, *Rzymskie korzenie współczesnego prawa cywilnego*, Warszawa 1978

-
- W. Wołodkiewicz – M. Zabłocka – W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 1996
- ZN – Zeszyty Naukowe
- ZSS – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, Weimar (od r. 1880)

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

I. ZNACZENIE NAUKI PRAWA RZYMSKIEGO

§ 1. Prawo rzymskie

1. Zakres pojęcia. Przedmiot oznaczony w planie studiów i w ramowym programie nauczania nazwą „Prawo rzymskie” wymaga bliższego wyjaśnienia. Użyta nazwa jest bowiem wieloznaczna i wymaga uściślenia co do czasu i zakresu obowiązywania, a także co do treści rzeczowej.

„Prawem rzymskim” nazywa się zarówno to prawo, które zostało stworzone i obowiązywało w państwie rzymskim, jak i to, które później, po upadku tego państwa, odżywało wielokrotnie, obowiązywało na nowo i częściowo obowiązuje nadal w Europie i poza Europą (tzw. prawo rzymskie recypowane, prawo rzymskie „nowożytne” czy nawet „współczesne”). Wieloznaczność nazwy w rozumieniu chronologicznym dotyczy nadto dziejów prawa rzymskiego w samym państwie rzymskim; w zależności od okresu rozwoju mówi się bowiem i pisze o prawie rzymskim „archaicznym” „klasycznym”, „poklasycznym” czy „justyniańskim” (§ 9). Dalej, odróżnić trzeba prawo rzymskie obowiązujące obywateli rzymskich (*ius civile*, § 23) w samej metropolii i na terenie całego państwa od rozmaitych praw lokalnych, tolerowanych przez Rzymian i obowiązujących w Italii i w prowincjach rzymskich, np. w Grecji, w Galii, czy w Egipcie.

Wreszcie, pod względem rzeczowym, z uwagi na treść, „prawo rzymskie” można precyzować bliżej jako prawo „publiczne”, „prywatne”, „sakralne”, „karne”, „wojskowe” itd.

2. Zakres przedmiotu nauczania. Podręcznik obejmuje tylko tzw. czyste prawo rzymskie – to, które obowiązywało istotnie w antycznym państwie rzymskim, a w szczególności w okresie jego najświetniejszego rozwoju (tzw. prawo klasyczne z I, II i III w. n.e.). W polu widzenia pozostają również dalsze jego losy w okresie rzymskiego cesarstwa absolutnego, aż do podsumowania dokonanego rozwoju w ustawodawstwie cesarza Justyniana z VI w. n.e. Wyjątkowo tylko sięgać się będzie, dla wyjaśnienia genezy ważniejszych urządzeń prawnych, do okresu wcześniejszego. Marginesowy charakter będą miały także informacje o pojustyniańskich dziejach poszczególnych instytucji.

Wykład ogranicza się w zasadzie do przedstawienia prawa obowiązującego obywateli rzymskich. Istnienie skomplikowanej mozaiki praw lokalnych, obowiązujących inne kręgi ludności poza obywatelami, można tylko tu i ówdzie sygnalizować¹.

I wreszcie, stosownie do programu, wykład zamyka się nieomal wyłącznie w obrębie rzymskiego prawa prywatnego (§ 6).

§ 2. Znaczenie przedmiotu

1. Znaczenie historyczne. W historii kultury w ogóle, a w historii prawa w szczególności, prawo rzymskie jest zjawiskiem o doniosłości zupełnie wyjątkowej. Był to przede wszystkim system prawny, który obowiązywał w najpotężniejszym organizmie państwowym starożytności, w państwie rzymskim, od początku do końca jego istnienia. Licząc od tradycyjnej daty założenia Rzymu (753 p.n.e.) do upadku państwa rzymskiego w jego części zachodniej (476 n.e.), jest to przeszło 12 stuleci. W części wschodniej czas obowiązywania liczony do śmierci cesarza Justyniana I (565 n.e.) wydłuża się do 13 wieków, a jeśli liczyć dalsze obowiązywanie prawa rzymsko-bizantyjskiego aż do upadku państwa bizantyjskiego (1453 n.e.), to dochodzimy do 22 wieków ciągłości obowiązywania jednego systemu prawnego.

Jeszcze bardziej zdumiewającym zjawiskiem są wtórne dzieje tego systemu. Prawo rzymskie przetrwało bowiem i państwo, i formację społeczno-ekonomiczną, w której powstało. Podczas gdy formacja niewolnicza zginęła definitywnie, prawo przez nią stworzone obowiązywało nadal, a gdy nawet poszło przejściowo w zapomnienie, odżywało znów wielokrotnie w feudalizmie i kapitalizmie recypowane w przekształconych postaciach i na terenach dawnego *Imperium Romanum*, i poza nimi. Aż do końca XVIII w., tzn. do okresu wielkich kodyfikacji europejskich, to recypowane prawo rzymskie obowiązywało jeszcze bezpośrednio na znacznych połaciach Europy i świata, po czym zakres jego obowiązywania zaczyna się kurczyć. W wieku XX prawo rzymskie obowiązuje wprost już tylko w odosobnionych oazach², natomiast trwa nadal jego **wpływ pośredni**, wyrażony w przelicznych normach prawa obowiązującego, inspirowanych przez prawo rzymskie. Istnieje zatem nieomalże nieprzerwana tradycja znajomości i stosowania prawa rzymskiego od starożytności do czasów dzisiejszych. Z tych też względów znaczenie prawa rzymskiego jako zjawiska historycznego i kulturowego o nadzwyczajnej doniosłości jest całkowicie poza dyskusją.

¹ Np. jednej tylko części *Imperium Romanum*, hellenistyczno-rzymskiego Egiptu, dotyczy monumentalne dzieło R. Taubenschlaga, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri* (332 B.C. – 640 A.D.), wyd. 2, Warszawa 1955, s. XV–789.

² Zob. np. informacje J. Kosika o współczesnym prawie rzymsko-holenderskim, § 37 B, przyp. 197.

2. Przedmiot badań naukowych. Doniosła rola dziejowa prawa rzymskiego przesądza zarazem o jego znaczeniu jako przedmiotu badań naukowych. Badania nad tym systemem prawnym w jego rozmaitych przejawach, od samych początków do współczesnego znaczenia, rozwijają się nadal z intensywnością nie tylko nie słabnącą, ale w XX w. wydatnie spotęgowaną. Jest to tym bardziej znamienne, że sam system prawny utracił przecież w XX w. prawie w całości swoje bezpośrednie zastosowanie.

W światowym ruchu naukowym z zakresu prawa rzymskiego na czoło wysunęła się ostatnio nauka włoska³, ale i poza Włochami, w Europie i poza Europą, rozsiane są przeliczne ośrodki badań romanistycznych⁴. Zewnętrzne efekty ich działalności publikacyjnej są tak rozległe i rozproszone, że sama rejestracja bibliograficzna jest możliwa tylko zbiorowym wysiłkiem (§ 3). Po ostatniej wojnie przed romanistyką światową otworzyły się nowe perspektywy, m.in. dzięki przewyżczeniu tradycyjnych metod badawczych.

3. Przydatność dydaktyczna. Prawo rzymskie było przedmiotem systematycznego nauczania już w samym państwie rzymskim (§ 28). Od tego czasu stanowiło niejednokrotnie ośrodek wykształcenia prawniczego, a w każdym razie trwały element formacji intelektualnej kolejnych pokoleń prawników. Obecnie jest przedmiotem nauczania w rozmaitym zakresie na kilkuset uniwersytetach całego świata⁵.

Aktualna przydatność dydaktyczna przedmiotu bywa jednak niekiedy podawana w wątpliwość⁶, a nawet wręcz kwestionowana. Przeciwnicy podnoszą takie argumenty, jak odległość formacji, w której prawo rzymskie powstało, rozległość i trudną

³ Przegląd stanu romanistyki włoskiej daje G.I. Luzzatto, *Problemy i kierunki rozwoju współczesnej nauki historii prawa rzymskiego we Włoszech*, CPH 20, 1968, z. 1, s. 169–198.

⁴ Bieżący przegląd ich aktywności prezentuje corocznie (od r. 1950) czasopismo IURA.

⁵ Przegląd ośrodków dydaktycznych i ich działalności w czasopiśmie IURA, od 1950 r., z corocznymi uzupełnieniami.

⁶ Ważnych materiałów przysporzyły: *Międzynarodowa ankieta Czasopisma Prawno-Historycznego na temat nauczania przedmiotów historycznych na wydziałach prawa*, CPH 9, 1957, z. 1, s. 397–420; tamże, z. 2, s. 391–434 (wstęp i podsumowanie M. Szczanieckiego); *Międzynarodowa ankieta romanistyczna czasopisma „Labeo”*, CPH 9, 1957, z. 2, s. 379–390 (M. Staszaków); *Ankieta na temat miejsca dyscyplin historyczno-prawnych wśród nauk historycznych i prawnych*, CPH 21, 1969, z. 2, s. 165–191; 22, 1970, z. 1, s. 195–203; 23, 1971, z. 1, s. 179–189. Osobna sesja tematyczna poświęcona nauczaniu prawa rzymskiego odbyła w r. 1963 Société d'Histoire des Droits de l'Antiquité; najobszerniejsze materiały sprawozdawcze ogłoszono w RIDA 11, 1964, s. 393–447; I. Sondel, *O współczesnych wartościach prawa rzymskiego*, „Przegląd Humanistyczny” 20, 1976, s. 85–93; M. Kuryłowicz, *Historia i współczesność prawa rzymskiego*, Lublin 1984; H. Kupiszewski, *Znaczenie prawa rzymskiego dla współczesności*, PiP 36, 1981, z. 8, s. 69–80; tenże, *Prawo rzymskie a współczesność*, Warszawa 1988; M. Żołnierczuk, *Rola prawa rzymskiego w kształtowaniu polskiego prawnika*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe” 1/1983, s. 7–20; W. Wołodkiewicz, *Tradycja prawa rzymskiego we współczesnym prawie cywilnym*, „Palestra” 10–11, 1987, s. 66–85.

przyswajalność materiału, tu i ówdzie trwający jeszcze konserwatyzm metod badawczych i dydaktycznych samych romanistów.

Decydujące znaczenie zachowują jednak nadal przeciwne poglądy, za utrzymaniem przedmiotu, także w współczesnych programach nauczania⁷.

W źródłach prawa rzymskiego dochował się do naszych czasów jedyny w swoim rodzaju, konkretny i nader wyrazisty obraz wielkiego systemu prawnego, i to obraz dynamiczny, rozpoczany na przestrzeni tysiąclecia rozwoju. Od Ustawy XII tablic do ustawodawstwa Justyniana obserwować można kolejno: nader skromne początki, stopniowy wzrost aż do apogeum świetności w prawie klasycznym, regres i wulgaryzację w okresie poklasycznym i nową próbę odnowienia dawnej świetności za Justyniana.

System prawa rzymskiego rozwijał się w konkretnych i dzisiaj coraz to lepiej znanych warunkach politycznych, społecznych i ekonomicznych samego państwa i jego kultury. Jego studium to studium historycznego uwarunkowania norm prawnych, to droga do przyswojenia sobie naukowego historyzmu, tak cennego w formacji intelektualnej prawnika – humanisty⁸.

Juryści rzymscy potrafili nadać normom swego systemu świętą formę zewnętrzną. Jej wyrazem stał się **język łaciński**, zwarty, precyzyjny i tak bardzo rozpowszechniony w całym świecie kulturalnym. Z tego dorobku przetrwały do naszych czasów w przebogatym wyborze: techniczne terminy prawnicze⁹, próby definicyjne, przykłady zwięzłego przedstawienia stanów faktycznych i pomysłowych rozwiązań prawnych, zarysy pojęciowe całych instytucji prawnych. **Aparatura terminologiczna i pojęciowa** prawa rzymskiego uzyskała znaczenie międzyformacyjne, stała się czymś w rodzaju międzynarodowego alfabetu prawniczego.

Niejedna instytucja prawna, sprecyzowana przez prawników rzymskich, wytrzymała próbę czasu i – wypełniona nową treścią – okazała swoją przydatność także w następnych formacjach społeczno-ekonomicznych. Taki walor mają przede wszystkim

⁷ Szczegółowa argumentacja: M. Kuryłowicz, *Wokół zagadnień nauczania prawa rzymskiego*, „Życie Szkoły Wyższej” 22, 1974, nr 3–4, s. 57–63.

⁸ J. Bardach, *Nauki historyczno-prawne i ich miejsce w systemie kształcenia prawniczego*, CPH 17, 1965, z. 2, s. 327–332, i wnioski konferencji historyków prawa, tamże, s. 332–334; B. Leśnodorski, *O miejscu i roli przedmiotów historyczno-prawnych w systemie kształcenia prawników*, CPH 18, 1966, z. 1, s. 273–274, i dyskusja, tamże, s. 276–279.

⁹ Dostęp do technicznej terminologii prawa rzymskiego ułatwiają słowniki specjalistyczne ze słynnym słownikiem Heumanna na czele. W polskiej wersji opracował go w swoim czasie T. Dydyński, *Słownik łacińsko-polski do źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1883. Nowe wydanie niemieckie scharakteryzował F. Wycisk, PK 9, 1966, z. 3–4, s. 389–394. Do użytku studenckiego wystarczy K.M. Klein, *Podręczny słownik łacińsko-polski dla prawników*, Warszawa 1956.

instytucje prawa prywatnego, które jest przecież prawem życia codziennego. Dlatego też tak wielkie znaczenie ma rzetelne studium rzymskiego prawa prywatnego dla zrozumienia współczesnego prawa cywilnego.

Wedle świadectwa wybitnego cywilisty polskiego rzymskie prawo prywatne powinno być przedmiotem wykładu, stanowi ono bowiem „idealne *tertium comparationis* oraz skarbnicę wiedzy o ewolucji pojęć i instytucji prawnych”¹⁰.

§ 3. Podstawa naukowa

1. Źródła. W państwie rzymskim istniały liczne i obfite źródła prawotwórcze (§ 11–36). Efektem ich działania była olbrzymia masa materiału prawnego, który już w starożytności podlegał wielokrotnej redukcji i selekcji. Mimo to zachowało się bardzo wiele.

Główny zrąb materiału normatywnego zawiera **ustawodawstwo Justyniana** z VI w. n.e. (§ 32–37). Z przekazów zachowanych inną drogą na szczególną uwagę zasługuje **podręcznik Gaiusa** z II w. n.e. (§ 21).

Przebogaty materiał kryje się też w antycznej **literaturze nieprawniczej**, np. w pismach filozofów, historyków, gramatyków, retorów, komediopisarzy, satyryków, mierniczych; w zachowanych dokumentach i napisach (inskrypcjach), szczególnie papirusowych.

Podstawa źródłowa naszego systemu jest więc wyjątkowo rozległa i solidna.

2. Literatura. W oparciu o tę podstawę źródłową rozwinęła się już wcześniej, w samym państwie rzymskim, i rozwijała dalej, pomimo jego upadku, niezmiernie bogata literatura prawnicza dotycząca prawa rzymskiego. Jej dzisiejsze rozmiary są trudne do ogarnięcia nawet dla specjalistów.

Pierwszą orientację ułatwiają materiały bibliograficzne zawarte w podręcznikach W. Osuchowskiego¹¹, A. Wilińskiego¹², R. Taubenschlaga¹³, W. Wołodkiewicza i M. Zabłockiej¹⁴. Jednakże co roku przyrasta nowy materiał w ilości kilkuset pozycji na całym świecie. Orientację w tym bieżącym strumieniu literatury ułatwiają

¹⁰ J. Wasilkowski, *Reforma studiów prawnych*, „Myśl Współczesna” 6–7 (37–38), Warszawa–Łódź 1949, s. 330.

¹¹ Ogólne zestawienie bibliograficzne do całości (s. 11–18) i bardziej szczegółowe do działów i zagadnień.

¹² Cenna bibliografia rozumowana, s. 95–108 (w języku niemieckim).

¹³ Ogólna wskazówka bibliograficzna na s. 5 i szczegółowe w przypisach do poszczególnych zagadnień.

¹⁴ Cenne bibliografie polskiej literatury na początku poszczególnych rozdziałów.

wydawnictwa periodyczne¹⁵, a także kartoteka specjalnego centrum dokumentacyjnego w Paryżu¹⁶.

Największym przedsięwzięciem bibliograficznym w zakresie prawa rzymskiego jest realizowana od 1949 r. belgijska *Collectio bibliographica*¹⁷.

Stale ukazują się też nowe podręczniki prawa rzymskiego¹⁸.

¹⁵ Przede wszystkim czasopisma włoskie: IURA (od r. 1950, w dziale: *Rassegna bibliografica*, z cennymi streszczeniami prac) i *Labeo* (od r. 1955, w dziale: *Schedario*). Polską bibliografię romanistyczną ujmują najpełniej *Materiały do polskiej bibliografii historyczno-prawnej* (od r. 1944 począwszy), CPH 6, 1954, z. 2 i tomy następne oraz M. Zabłocka, *Romanistyka polska od 1980 roku*, PK 37, 1994, 1–2, s. 189–222.

¹⁶ *Centre de Documentation des Droits Antiques*, Paryż (od r. 1959), półroczne przesyłki kartotek dla abonentów i informacja komputerowa, patrz *Guide d'interrogation de la banque bibliographique des droits antiques*, Paris 1987.

¹⁷ *Collectio bibliographica operum ad ius romanum pertinentium*, Bruksela (od r. 1950).

¹⁸ *Współczesne polskie podręczniki prawa rzymskiego* omawia J. Kodrębski, CPH 1996, z wydanych w ostatnich latach zagranicznych podręczników prawa rzymskiego wymienić należy: podręczniki historii M. Bretoni, *Storia del diritto romano*, Roma 1987; G. Dulceit, F. Schwarz, W. Waldstein, *Römische Rechtsgeschichte*, München 1995; A. Guarino, *Storia del Diritto Romano*, Napoli 1990; M. Kaser, *Römische Rechtsgeschichte*, Göttingen, 1986; W. Kunkel, *Römische Rechtsgeschichte*, Wien 1990; F. Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte*, München 1988; podręczniki prawa rzymskiego prywatnego: A. Guarino, *Diritto privato romano*, Napoli 1994; M. Kaser, *Römische Privatrecht*, München 1992 (16. wydanie najbardziej chyba popularnego podręcznika niemieckojęzycznego, opartego na znacznie obszerniejszym podręczniku tegoż autora, wymienionym w Wykazie skrótów; H. Honsell, T. Mayer-Maly, W. Selb, *Römisches Recht, aufgrund des Werkes von P. Jörs*, W. Kunkel, L. Wenger, Berlin 1987 (przeróbka jednego z najpopularniejszych podręczników niemieckich XX wieku); B. Schmidlin, C.A. Cannata, *Droit privé Romain*, t. 1–2, Lausanne 1984–1987; R. Villers, *Rome et le droit prive*, Paris 1992; M. Talamanca, *Istituzioni di diritto Romano*, Milano 1990.

II. PODZIAŁ I SYSTEMATYKA PRAWA

§ 4. Pojęcie prawa

1. ***Ius* – *fas***. Naszemu terminowi „prawo” odpowiada w źródłach rzymskich łacińskie *ius*. *Ius* występuje często w połączeniu z *fas*, ale rozgraniczenie treści obydwóch terminów nie zawsze jest łatwe, zwłaszcza w początkowym okresie rozwoju prawa rzymskiego. Z biegiem czasu, w miarę postępującej laicyzacji prawa (§ 18, 1–2), znaczenie *ius* precyzuje się coraz wyraźniej w sferze działania ludzkiego, dozwolonej i chronionej przez państwo. *Fas* oznacza natomiast analogiczną sferę działania dozwoloną i osłanianą przez religię. Wykroczenie poza sferę dozwoloną przez *ius* nazywało się *iniuria* i uprawniało do zastosowania sankcji świeckich (np. prymitywnego odwetu czy zorganizowanej pomocy państwowej); wykroczenie poza sferę *fas* nazywało się *nefas* i ściągało na sprawcę – według ówczesnych wierzeń – gniew bogów, od którego można się było uwolnić przez złożenie ofiary – *piaculum*.

Tak więc na ogół *ius* – to **prawo ludzkie** (świeckie), a *fas* **prawo boskie**. Nawet jednak w źródłach rzymskiego prawa klasycznego przeciwstawienie obydwóch pojęć nie było zdecydowanie ostre. Normy religijne były tylko dodatkowym wsparciem dla norm prawa świeckiego¹⁹.

Ius oznacza, tak jak u nas, „prawo”, z jednej strony tzw. **prawo przedmiotowe**, a zatem określony zespół norm prawnych, porządkujący jakieś dziedziny życia (w tym znaczeniu np. *ius Quiritium* – „prawo Kwirytów” czy *ius publicum* – „prawo publiczne”), a z drugiej strony uprawnienie wynikające z prawa przedmiotowego, czyli tzw. **prawo podmiotowe** (w tym znaczeniu np. *ius vendendi* – „prawo sprzedaży”, czy *ius testamenti faciendi* – „prawo sporządzenia testamentu”).

Ani podstawowe pojęcie prawa, ani jego znaczenia pochodne nie były wystarczająco zdefiniowane, z przyczyn bardzo znamienych dla umysłowości prawników rzymskich.

¹⁹ Obszerne wywody na temat wzajemnego stosunku *ius* i *fas* u E. Pólaya, s. 53–90.

2. Próby definicyjne. Rzymscy prawnicy byli przede wszystkim praktykami (§ 17–20). Zajmując się z upodobaniem rozwiązywaniem konkretnych przypadków życiowych (*casus*), do kwestii teoretycznych i abstrakcyjnych przechodzili nader powściągliwie, a już ze szczególną ostrożnością zabierali się do trudnej sztuki definiowania. Najlepszym wyrazem ich stanowiska w tym względzie jest słynna wypowiedź Jawolenusa, prawnika z I i II w. n.e.: *Omnis definitio in iure civili periculosa est: parum est enim, ut non subverti potest* (D. 50, 17, 202) – „W prawie cywilnym wszelka definicja jest niebezpieczna, rzadko bowiem się zdarza, by nie można jej wyrzucić”.

Toteż nawet Gaius, autor elementarnego podręcznika prawa rzymskiego z II w. n.e. (§ 21, 2), nie podejmuje próby zdefiniowania ówczesnego pojęcia prawa; termin *ius* traktuje jako rozumiejący się sam przez się i swój wykład rozpoczyna od wyjaśnienia rodzajów prawa przedmiotowego (*ius civile*, *ius gentium*).

Próbę definicji *ius* podjął nieco wcześniejszy od Gaiusa prawnik – Celsus. W sto lat później próba ta spotkała się z aprobatą Ulpiana i za jego pośrednictwem została utrwalona w VI w. na początku Digestów justyniańskich w słowach:

(...) *ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi* (D. 1, 1, 1 pr.) – „(Prawo jest), jak to trafnie określa Celsus, sztuką (stosowania) tego, co dobre i słuszne”.

Ta jedyna próba określenia wprost ogólnego pojęcia prawa, jaką znajdujemy u prawników rzymskich, była przedmiotem wielu analiz i zachwytów, ale również została skwalifikowana trzeźwo jako „powierzchowna, nic nie mówiąca formuła”²⁰. Istotnie tak jest, skoro Celsus nie podaje, czyje dobro i słuszność miał na oku przy formułowaniu swej wypowiedzi.

Podobnie ogólnikowy charakter mają próby pośredniego określenia *ius* poprzez pokrewne pojęcia: „sprawiedliwości” (*iustitia*; I. 1, 1 pr.), „wiedzy prawniczej” (*iuris prudentia*; I. 1, 1, 1) czy „zasad postępowania według prawa” (*iuris praecepta*; I. 1, 1, 3; D. 1, 1, 10, 1). Usiłowania te świadczą o tym, że prawnicy rzymscy nie odróżniali jeszcze ściśle, przynajmniej w teoretycznych uogólnieniach, sfery norm prawnych od wskazań moralnych. Swoje okazjonalne wypowiedzi na temat *ius* formułowali zapewne pod wpływem filozofii greckiej, a w codziennej praktyce pojmowali „prawo” raczej intuicyjnie.

§ 5. Kazuistyka prawa rzymskiego

1. Przyczyny. Prawo rzymskie kształtowało się w codziennej praktyce, pod wpływem doraźnych i naglących konieczności politycznej, społecznej czy ekonomicznej

²⁰ F. Schulz, RRW, s. 160. Zob. jednak CPH 24, 1972, z. 1, s. 244 (J. Kodrębski).

natury. Stosunkowo nieliczne ustawy ludowe (§ 13), a także późniejsze uchwały senatu (§ 14) i konstytucje cesarskie (§ 15) zawierały fragmentaryczne i okazjonalne uregulowania nabrzmiały do rozwiązania sytuacji konfliktowych. Edykty magistratur jurysdykcyjnych (§ 16) wypełniały stopniowo, rok po roku, rozliczne luki w ustawodawstwie, ale znów nie w sposób systematyczny, lecz tylko tak, jak narastały potrzeby i interesy klasy panującej. Sami juryści wreszcie (§ 17–20) z największym upodobaniem zajmowali się udzielaniem porad i opinii w przypadkach indywidualnych (**przypadek** prawny – *casus*, stąd – **kazyistyka**). Działalność pisarska jurystów rzymskich rozpoczęła się od gromadzenia w sposób czysto mechaniczny takich właśnie opisów konkretnych przypadków życiowych wraz z rozstrzygnięciami prawnymi (§ 18, 3; 19, 4).

2. Skutki. Już u schyłku republiki Cycero krytykował ten stan rzeczy, gdyż obraz prawa i jego nauki stawał się „trudny i nieprzejrzysty”. Jego przeciwieństwem mogłoby być prawo pięknie usystematyzowane, z licznymi podziałami, jasnymi definicjami i abstrakcyjnymi zasadami prawnymi.

Mimo tej krytyki juryści rzymscy pozostali w zasadzie wierni swej metodzie także w okresie najświetniejszego rozwoju prawa rzymskiego, za pryncypatu (§ 19–20). Nawet ustawodawstwo Justyniana zachowało jeszcze w znacznej mierze kazyistyczny charakter, szczególnie w Digestach (§ 34).

Kazyistyczny charakter rzymskiego materiału prawnego zadecydował zresztą i nadal decyduje o nieprzemijającej świeżości i aktualności źródeł prawa rzymskiego²¹.

3. Próby przewyciężenia. Kazyistyka jest charakterystyczną cechą prawa rzymskiego, ale na jej tle tym wyraziściej rysują się przeciwne **usiłowania systematyzacyjne**. Sięgają one daleko wstecz; elementów prymitywnej systematyki typu asocjacyjnego, tzn. polegającej na kojarzeniu zjawisk podobnych, można dopatrzeć się już w Ustawie XII tablic (§ 12, 5), złożonej zresztą raczej mechanicznie z kazyistycznych przepisów. Tendencje do systematyzacji nasilały się dalej pod wpływem kontaktów z nauką grecką²², które rozpoczęły się na szeroką skalę od II w. p.n.e. Tendencje te były szczególnie silne w okresie poklasycznym i justyniańskim.

W dalszym ciągu przedstawimy tylko najważniejsze i najbardziej znane próby systematyki prawa rzymskiego.

²¹ F. Schulz, *Prinzipien*, s. 44.

²² W. Wołodkiewicz, s. 58–61; J. Kodrębski, *Z badań nad wpływem filozofii greckiej na prawo rzymskie u schyłku republiki i wczesnego cesarstwa*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, s. I, 99, 1973, s. 17–30.

§ 6. Prawo publiczne – prawo prywatne

1. Pochodzenie i istota rozróżnienia. Do najbardziej fundamentalnych i najtrwalszych w skutkach podziałów norm prawnych należy podział na prawo publiczne – *ius publicum* i prawo prywatne – *ius privatum*.

Terminy te spotyka się już w źródłach literackich II i I w. p.n.e. (Terencjusz, Cycero), ale bez bliższego objaśnienia. Liwiusz (59 p.n.e. – 17 p.n.e.) sławi Ustawę XII tablic jako *fons omnis publici privatique iuris*; tzn. jako „źródło całego prawa, publicznego i prywatnego”.

Kryterium rozgraniczające obydwie sfery pojęciowe doszło do nas dopiero w sformułowaniu Ulpiana, prawnika z początku III w. n.e., w słynnej definicji przekazanej pod jego imieniem w Digestach (D. 1, 1, 1, 2) i bezimiennie w Instytucjach justyniańskich (I. 1, 1, 4).

Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim. – „Prawem publicznym jest to, które dotyczy ustroju państwa rzymskiego, prywatnym zaś to, które (dotyczy) korzyści jednostek: są bowiem niektóre (normy) ogólnie użyteczne, inne znów prywatnie”.

Kryterium rozróżnienia stanowi zatem *utilitas* – „korzyść”, „interes”.

2. Funkcje rozróżnienia. Prawo publiczne, regulując organizację państwa, przynosiło korzyść społeczeństwu w całości. Z kolei wydzielenie prawa prywatnego jako osobnej sfery interesów jednostkowych przynosiło korzyści poszczególnym członkom klasy panującej. Jak się okaże, w sferze prawa prywatnego znalazły się urządzenia umożliwiające eksploatację najcenniejszych dóbr materialnych i swobodę organizowania obrotu gospodarczego. Z urzędów tych korzystali faktycznie i w największej mierze przedstawiciele zwierzchnich warstw ludzi wolnych, a zatem **prawo prywatne** służyło i tutaj pośrednio zaspokojeniu interesów klasowych. Wystarczy uprzytomnić sobie, że niewola – centralna instytucja formacji społeczno-politycznej, w której rozwijało się prawo rzymskie – znajdowała swoje podstawowe uregulowanie właśnie w obrębie *ius privatum*.

Prawo rzymskie rozwijało się przede wszystkim w części dotyczącej prawa prywatnego, w okresie najświetniejszego rozwoju tego systemu niektórzy jurysci nie wspominają nawet o prawie publicznym, dla nich *ius* to jest właśnie *ius privatum* (np. G. 1, 8).

Późniejsza recepcja prawa rzymskiego dotyczyła także, i to nieomal wyłącznie, prawa prywatnego. Temu właśnie działowi zawdzięcza system swoje wiekopomne znaczenie²³.

²³ Szczegółowe, nowoczesne przedstawienie podziału prawa rzymskiego na *ius publicum* i *ius privatum* i jego funkcji u E. Pólaya, s. 288–331.

Podział na prawo publiczne i prywatne odżył na nowo w kapitalizmie i do dzisiaj odgrywa doniosłą rolę w systemach prawnych państw współczesnych.

§ 7. Systematyka prawa prywatnego

1. Instytucje Gaiusa i Justyniana. Najtrwalszym i najbardziej znanym osiągnięciem systematycznym w obrębie rzymskiego prawa antycznego jest układ zastosowany przez Gaiusa w jego słynnym podręczniku z II w. n.e. (§ 21, 2). Nie jest to osiągnięcie samego Gaiusa, czerpał on zapewne wzory od poprzednich jurystów rzymskich, a ci z kolei z nauki greckiej²⁴, ale bezsporną zasługą Gaiusa jest praktyczne zastosowanie tych wzorów. Jak wiadomo (§ 6, 2), Gaius zajmuje się w swoim podręczniku tylko prawem prywatnym, do niego też tylko odnosi się jego system.

Omne... ius, quo utimur, vel ad personas pertinet vel ad res vel ad actiones (G. 1, 8) – „Wszelkie prawo, którym się posługujemy, dotyczy albo osób, albo rzeczy albo powództw”.

Z zastosowaniem tego trójczłonowego podziału (w skróceniu: *personae, res, actiones*) miał sam Gaius pewne trudności. Jego dzieło dzieli się na 4 księgi²⁵. W pierwszej zmieściło się prawo osobowe, w ostatniej – prawo procesowe. Natomiast dział środkowy (*ius quod pertinet ad res*) był tak bogaty w treść, że wypełnił ramy aż dwóch ksiąg, II i III.

Systematyka Gaiusa została skopiowana w Instytucjach Justyniana (I. 1, 2, 12) i tą drogą spopularyzowana szeroko wraz z jego ustawodawstwem. Do końca XVIII w. przetrwała właściwie jako jedyna szeroko znana systematyka prawa prywatnego, a i później współzawodniczyła jeszcze skutecznie z tzw. systematyką pandektową. Systematyka Gaiusa wpłynęła na układ Kodeksu Napoleona z 1804 r., podobnie na Kodeks cywilny austriacki z r. 1811 i jeszcze w XX w. na Kodeks prawa kanonicznego z 1917 r.

2. System pandektowy. Systematyka prawa rzymskiego według Instytucji Gaiusa i Justyniana utraciła swoje dominujące znaczenie dopiero na przełomie XVIII i XIX w. na rzecz tzw. systemu pandektowego (*Pandektensystem*). Nazwa pochodzi stąd, że nowy system wykształcił się w podręcznikach „pandektystów” niemieckich, tzn. prawników zajmujących się przystosowywaniem rzymskiego prawa „pandektów” (§ 34) do potrzeb praktyki schyłkowego feudalizmu i rodzącego się kapitalizmu²⁶.

²⁴ W. Wołodkiewicz, s. 58 i nast.

²⁵ Księga antyczna był to zwój pergaminu lub papirusu o określonych rozmiarach, jej objętość odpowiadała mniej więcej 40–60 stronicom naszego druku normalnego formatu książkowego.

²⁶ M. Sczaniecki, nr 433, 2.

System pandektowy zastosował po raz pierwszy G. Hugo w r. 1789, dalej rozszalał go G.A. Heise w swoim podręczniku „prawa pandektów” (1. wydanie w r. 1807) i wreszcie F. Savigny²⁷.

Przez cały wiek XIX i nadal w XX w. system pandektowy zdobywał coraz większe znaczenie. Stał się „kanonem systematyzacyjnym” nie tylko podręczników „prawa pandektów”, ale także narodowych praw prywatnych, a także wielkich dzieł kodyfikacyjnych z Kodeksem cywilnym niemieckim (BGB) na czele²⁸.

Także i polski Kodeks cywilny z 1964 r. oparł się „w zasadzie” na systemie pandektowym, tego systemu trzyma się też nadal „dość powszechnie” doktryna polskiego prawa cywilnego²⁹.

Co dziwniejsze jednak, na systemie pandektowym oparły się i opierają nadal w szerokim zakresie podręczniki „czystego” prawa rzymskiego, nie informując przy tym, że jest to systematyka późniejszego pochodzenia³⁰.

System pandektowy jest rozwinięciem i udoskonaleniem dawnego systemu rzymskiego. Do najważniejszych jego nowości należało ograniczenie podziału do prawa prywatnego materialnego (z pominięciem *actiones*) i wydzielenie osobnej „części ogólnej”. W tej części znajdują zwykle pomieszczenie następujące materie: a) podmioty stosunków prawnych (tzn. dawne *personae*, ale bez prawa rodzinnego), b) ogólne pojęcie rzeczy (dawniej początek działu drugiego – *res*), c) czynności prawne (wydedukowane z rzymskich źródeł prawnych). Na część szczegółową składają się 4 działy merytoryczne, a mianowicie: prawo rodzinne (dawne *personae*, po wydzieleniu prawa osobowego) i prawo majątkowe (dawne *ius quod ad res pertinet*), rozbite na trzy działy: prawo rzeczowe, zobowiązania i prawo spadkowe. Układ działów merytorycznych bywa rozmaity, najbardziej typowy schemat reprezentuje chyba Kodeks cywilny niemiecki z 1896 r. (BGB): część ogólna, zobowiązania, prawo rzeczowe, prawo rodzinne, prawo spadkowe.

3. Systematyka według programu nauczania. W nowszej romanistyce wypowiada się niejednokrotnie pogląd tej treści, że antyczne prawo rzymskie powinno się przedstawiać w autentycznym, rzymskim ujęciu systematycznym, a zatem według systematyki Gaiusa i Justyniana. Pogląd ten jest słuszny w zasadzie, ale w praktyce okazuje się, że nawet jego zdecydowani zwolennicy natrafiają przy próbach realizacji

²⁷ A.B. Schwarz, *Zur Entstehung des modernen Pandektensystems*, 1921; przedruk w zbiorze: *Rechtsgeschichte und Gegenwart*, Karlsruhe 1960, s. 1–25.

²⁸ O dalszym wpływie tego kodeksu: M. Sczaniecki, nr 434; K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne XIX wieku*, Warszawa 1973, s. 175–176.

²⁹ A. Wolter, s. 33.

³⁰ Krytyka takiego stanowiska w CPH 17, 1965, z. 1, s. 240–242 (K. Kolańczyk).

na trudności i do systemu rzymskiego wprowadzają rozmaite odchylenia³¹. Próby konsekwentnego zastosowania systematyki rzymskiej prowadzą do rezultatów niezadowolających³². System Gaiusa jest po prostu za mało rozcłonowany, przebogaty materiał prawa prywatnego materialnego zamyka się tam tylko w dwóch przedziałach klasyfikacyjnych (*personae, res*). Ponadto proporcje pomiędzy nimi są wyraźnie zwichnięte: „prawo dotyczące osób” jest stosunkowo szczupłe, natomiast „prawo dotyczące rzeczy” przygniata studenta swą treścią. Jest to więc system niedogodny z dydaktycznego punktu widzenia.

Wobec tych niedogodności obowiązujący program nauczania prawa rzymskiego trzyma się autentycznej systematyki rzymskiej tylko w granicach jej użyteczności dydaktycznej, a z systemu pandektowego przejmuje z kolei rozcłonowanie części szczegółowej i w ten sposób ułatwia nawiązanie do współczesnego prawa cywilnego. W szczególności odchylenia od systemu rzymskiego są następujące:

W „zagadnieniach wstępnych” poza wyjaśnieniem znaczenia i systematyki przedmiotu zawarta jest charakterystyka historycznego rozwoju prawa rzymskiego i jego źródeł. To ostatnie jest rozwinięciem analogicznych informacji wstępnych zawartych w Instytucjach Gaiusa (G. 1, 2–7) i Justyniana (I. 1, 2 pr. – 11).

Ius quod ad actiones pertinet, u Gaiusa i Justyniana wyłożone na końcu, zostało w programie wysunięte przed wykład prawa prywatnego materialnego z przyczyn, które zostaną wyjaśnione osobno (§ 38, 1).

Z dawnego *ius quod ad personas pertinet* wydzielono – za systemem pandektowym – prawo rodzinne (§ 77, 2).

Na pierwszy semestr nauczania przedmiotu przypada – obok „zagadnień wstępnych” – prawo procesowe, osobowe i rodzinne (IV i I księga Instytucji Gaiusa i Justyniana). Natomiast materiał drugiego semestru nauczania wypełnia w całości rzymskie *ius quod ad res pertinet*, prawo majątkowe, z rozcłonowaniem – znów według systemu pandektowego – na prawo rzeczowe, zobowiązania i prawo spadkowe (II i III księga Instytucji).

³¹ Np. w słynnym podręczniku P.F. Girarda, *Précis élémentaire de droit romain*, Paryż 1929, s. 7–9.

³² Zob. np. M. Bartošek, s. 82, przyp. 401. Interesującym przykładem zastosowania systemu gaińskiego jest podręcznik W. Wołodkiewicza – M. Zabłockiej.

III. PRZEGLĄD HISTORYCZNEGO ROZWOJU PRAWA RZYMSKIEGO I JEGO ŹRÓDEŁ

A. Historia państwa i prawa

§ 8. Historia państwa rzymskiego

1. Ogólne przemiany. W ciągu trzynastu wieków od tradycyjnej daty założenia Rzymu (753 p.n.e.) do śmierci cesarza Justyniana I (565 n.e.) państwo rzymskie przeszło głębokie przemiany w wielu kierunkach. Jego rozrost terytorialny i ludnościowy, od niewielkiej gminy na początku do pozycji najbardziej rozległego i najpotężniejszego organizmu politycznego w starożytności, należy do najbardziej zdumiewających zjawisk w historii ludzkości³³. Analizę i charakterystykę dziejów państwa rzymskiego pod względem politycznym, ekonomicznym, społecznym, a niekiedy także ustrojowym zawierają ogólne podręczniki historii starożytnej³⁴. W poszczególne dziedziny rzymskiej historii wewnętrznej wprowadzają bliżej dzieła z zakresu historii gospodarczej³⁵, historii kultury³⁶ czy opisy życia codziennego³⁷.

³³ Terytorialny rozwój państwa rzymskiego charakteryzują bliżej; Korányi, I, s. 100, 108–110; M. Szczyński, nr 13.

³⁴ Obecnie najłatwiej dostępny podręcznik J. Wolskiego (tam też dalsza literatura). Cennym wprowadzeniem w problematykę badań nad historią starożytną jest *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, oprac. B. Bravo i in., t. 1–2, Warszawa 1982–1986. Znajdują się tam cenne bibliografie. Dla badań nad prawem rzymskim szczególne znaczenie mają rozdziały poświęcone archeologii (J. Kolendo, t. I, s. 7–74), papirologii (E. Wipszycka, t. II, s. 215–223); epigrafice, czyli nauce o napisach – inskrypcjach (B. Bravo, J. Trynkowski, t. II, s. 155–213); i numizmatyce (A. Kunisz, t. II, s. 269–303).

³⁵ T. Wałek-Czernecki, *Historia gospodarcza świata starożytnego*, t. II, *Grecja – Rzym*, Warszawa 1948.

³⁶ Szczególnie cenne dzieło K. Kumanieckiego (1. wydanie w r. 1955 i odtąd wznawiane co kilka lat), patrz też *Mała encyklopedia kultury antycznej*, wydania 1–7, Warszawa 1958–1990.

³⁷ J. Carcopino; *W dawnym Rzymie*, 1968; O. Jurewicz, L. Winniczuk, *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, wyd. 1–3 (niezmienione), Warszawa 1968–1970–1973.

Szczegółowy opis struktury aparatu władzy w państwie rzymskim i jej przemian należy do powszechnej historii państwa i prawa³⁸.

2. Typ i formy państwa. Przypomnieć trzeba, że dzieje państwa rzymskiego mieszczą się w obrębie jednej formacji społeczno-ekonomicznej; było to **państwo typu niewolniczego**. Zmieniały się natomiast formy państwa i z tego punktu widzenia wyróżnia się następujące okresy rozwoju:

- I. okres królestwa (753–509 p.n.e.),
- II. okres republiki (509–27 p.n.e.),
- III. okres pryncypatu (27 p.n.e.–284 n.e.),
- IV. okres dominatu (284–476 w zachodniej części państwa – w części wschodniej nadal, aż do śmierci Justyniana w r. 565)³⁹.

§ 9. Historia prawa rzymskiego

1. Związek z historią państwa. Historia prawa pozostaje także w Rzymie w ścisłym związku z historią państwa, choć i tutaj związek ten nie oznacza bynajmniej tożsamości tych dwóch zjawisk społecznych. W szczególności nie muszą pokrywać się ze sobą okresy w rozwoju państwa i prawa. W dawniejszej literaturze romanistycznej tak właśnie pojmowano sprawę; identyfikowano etapy rozwoju form państwa z etapami rozwoju prawa i stąd historię prawa rzymskiego przedstawiano kolejno w okresach: królestwa, republiki, pryncypatu i dominatu⁴⁰. Taka periodyzacja ma jeszcze swoje uzasadnienie przy przedstawianiu dziejów rzymskiego prawa publicznego, nie oddaje jednak specyfiki rozwoju prawa prywatnego.

2. Etapy rozwoju prawa prywatnego. Prawo prywatne rozwijało się w Rzymie w niewielkiej zależności od form państwa, natomiast pod silnym wpływem rozwoju

³⁸ K. Korányi, I, s. 102–106, 124–141, 150–166; II, s. 17–36 (tylko Cesarstwo Rzymskie); M. Szaniewicz, nr 12 (ogólna ewolucja), nr 16–26 (tylko Cesarstwo). Pomocna dla początkującego badacza starożytności klasycznej może być niemiecka encyklopedia wiedzy o starożytności: *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike auf der Grundlage von Pauly's Real Encyclopädie*, wyd. K. Ziegler, W. Sontheimer, t. 1–5, München 1962–1975. Jest to skrócone i uproszczone wydanie największego chyba osiągnięcia niemieckiej nauki o starożytności, wielkiej encyklopedii starożytności klasycznej: Pauly – Wissowa – Kroll, liczącej blisko sto tomów.

³⁹ M. Szaniewicz, nr 12. Problem końcowej daty Cesarstwa Rzymskiego jest w nauce żywo dyskutowany. Dzieje Cesarstwa Wschodniego w IV–VI w. mogą uchodzić równie dobrze za kontynuację antycznego Rzymu, jak też za początek feudalnego państwa bizantyjskiego. Zob. np. G. Ostrogorski, s. 47–93; *Bizancjum. Wstęp do cywilizacji wschodniorzymskiej*, Warszawa 1964, s. 17–24. Romaniści trzymają się tradycyjnie daty śmierci Justyniana już chociażby dlatego, że za jego panowania nastąpiło podsumowanie rozwoju całego prawa rzymskiego.

⁴⁰ U nas tak właśnie w podręczniku R. Taubenschlaga i podobnie w podręcznikach W. Litewskiego i W. Bojarskiego. Odmienne u W. Rozwadowskiego i W. Wołodkiewicza – M. Zabłockiej.

sił wytwórczych, a zwłaszcza w związku z przemianami niewolnictwa jako podstawowej, społeczno-ekonomicznej instytucji epoki.

Ze względu na te czynniki wyróżnia się dzisiaj dość powszechnie, choć ze znacznymi różnicami w szczegółach⁴¹, następujące okresy.

I. Okres **prawa starorzyskiego** albo **archaicznego**, od założenia Rzymu albo raczej od pierwszych wiadomości historycznych o prawie rzymskim do połowy III w. p.n.e., tzn. mniej więcej do początku okresu wojen punickich (264–146 p.n.e.).

II. Okres **rozwoju i prawa klasycznego**, od połowy III w. p.n.e. do końca panowania cesarzy z dynastii Sewerów (235 n.e.). Istotne znamiona są jednolite dla całości, ale z powodu znacznej rozciągłości w czasie okres ten dzieli się niekiedy na podokresy: **prawa przedklasycznego** (do schyłku republiki) i **prawa klasycznego** (za pryncypatu).

III. Okres **schyłkowy**, zwany też okresem **prawa poklasycznego**, od końca dynastii Sewerów do śmierci cesarza Justyniana I. Samo panowanie cesarza Justyniana I (527–565 n.e.) tworzy podokres **prawa justyniańskiego**.

Granice tych okresów nie są i nie mogą być zupełnie ściśle i wyraźne, prawo prywatne bowiem, mając tendencje konserwatywne, rozwija się powoli. Zagadnienie periodyzacji nie ma też dla nas szczególnie doniosłego znaczenia, skoro wykład ma się ograniczać przede wszystkim do przedstawienia prawa rzymskiego **klasycznego** i **justyniańskiego**. Chodzi zatem tylko o ogólny pogląd na całość linii rozwojowej i o przybliżenie pojęć przydatnych przy omawianiu ewolucji poszczególnych urządzeń prawa prywatnego.

B. Historia źródeł prawa rzymskiego

§ 10. Źródła prawa rzymskiego⁴²

1. Pojęcie. Termin „źródła prawa” jest, jak wiadomo, obrazowy i wieloznaczny, ma jednak za sobą wielowiekową tradycję, sięgającą właśnie czasów rzymskich⁴³. Wśród wielu znaczeń tego terminu zachowały przydatność dydaktyczną „źródła powstania

⁴¹ Skomplikowany i sporny problem nowoczesnej periodyzacji historii prawa rzymskiego przedstawia M. Bartoś, s. 80–81 (z dalszą literaturą). Zob. też G.I. Luzzatto, CPH 20, 1968. z. 1, s. 175–181; A. Guarino I, s. 39–101; ostatnio: W. Wołodkiewicz – M. Zabłocka, s. 65.

⁴² Przejrzyste rozwinięcie tej periodyzacji u A. Wilińskiego, s. 14–16. Informacje o źródłach prawa rzymskiego zawarte są również w podręcznikach „Powszechnej historii państwa i prawa”, ale są one nazbyt zwięzłe i fragmentaryczne. Zob. K. Koranyi, II, s. 36–45 (tylko okres dominatu); M. Sczaniecki, nr 27–35 (ogólne tendencje rozwojowe naszkicowane w nr 28–30).

⁴³ Zob. § 6, I – wypowiedź Liwiusza o Ustawie XII tablic.

prawa” i „źródła poznania prawa”. Pierwsze z nich (tzw. *fontes iuris oriundi*) – to **czynniki prawotwórcze**, tzn. te czynniki, które wyrażają wolę państwa poprzez ustanowienie lub potwierdzenie właściwych z jego punktu widzenia norm postępowania. Drugie (tzw. *fontes iuris cognoscendi*) – to **efekty działania** wspomnianych **czynników prawotwórczych**. W zakresie historii prawa są to zatem zachowane do naszych czasów świadectwa działalności prawotwórczej (np. spisy prawa zwyczajowego, ustawy, dokumenty praktyki sądowej).

2. Ogólna charakterystyka. Czynniki prawotwórcze przechodziły w Rzymie głębokie przemiany wraz ze zmianami bazy społeczno-ekonomicznej i form ustrojowych państwa. Efekty działalności tych czynników były bardzo obfite, a przy tym w znacznej mierze dochowały się do naszych czasów. Dlatego też dokładny opis rzymskich *fontes iuris oriundi* i *fontes iuris cognoscendi* może być i bywa bardzo obszerny⁴⁴, a próby związłego przedstawienia natrafiają na trudności już w samym ugrupowaniu materiału.

Czynniki prawotwórcze i efekty ich działania można opisywać kolejno, okresami, np. w Rzymie w okresie republiki, pryncypatu, dominatu⁴⁵, albo też w sposób systematyczny, każdy czynnik z osobna, ale przez cały czas jego działania, np. zgromadzenia ludowe, senat czy jurysprudencję⁴⁶.

W taki systematyczny sposób zaprezentował źródła prawa rzymskiego np. Gaius, podając na wstępie swego podręcznika następującą informację (G. 1, 2):

Constant autem iura populi Romani ex legibus, plebiscitis, senatusconsultis, constitutionibus principum, edictis eorum qui ius edicendi habent, responsis prudentium. – „Prawa ludu rzymskiego składają się z ustaw, uchwał plebsu, uchwał senatu, konstytucji cesarskich, edyktów tych osób, które mają prawo ich ogłaszania, odpowiedzi uczonych”.

Idąc za tą wskazówką źródłową, omówimy źródła prawa rzymskiego łącznie, bez dzielenia na okresy, od początku aż do prawa klasycznego, uzupełniając katalog Gaiusa informacjami o prawie zwyczajowym i o Ustawie XII tablic. Natomiast w okresie poklasycznym proces przekształcania dawnego prawa i tworzenia nowego uległ tak istotnym zmianom, że celowe jest odrębne przedstawienie historii źródeł prawa tego czasu. Z tych samych względów zasługuje na wyodrębnienie także podokres prawa justyniańskiego.

⁴⁴ Najobszerniejsze z istniejących opracowań, owoc 50-letniej pracy romanisty i komparatysty austriackiego Leopolda Wengera (*Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953), liczy XVIII + 973 stron druku wielkiego formatu. Dość obszerne jest również dawniejsze opracowanie polskie T. Dydyńskiego, *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1904, s. II + 434.

⁴⁵ Tak np. w podręcznikach R. Taubenschlaga, W. Osuchowskiego, W. Litewskiego, W. Bojarskiego i W. Wołodkiewicza – M. Zabłockiej.

⁴⁶ Tak np. u M. Szanieckiego, nr 32–35, u W. Rozwadowskiego, s. 34–41.

a. Okres rozwoju i prawa klasycznego

α. Prawo zwyczajowe i ustawodawstwo

§ 11. Prawo zwyczajowe

1. Milczenie Gaiusa. W katalogu źródeł prawa obowiązującego brak u Gaiusa wzmianki o prawie zwyczajowym, ale nie jest to chyba wynikiem przeoczenia⁴⁷. Raczej należy przyjąć, że dla prawnika okresu klasycznego prawo zwyczajowe nie było w ogóle zjawiskiem godnym większej uwagi.

2. Przyczyny niedorozwoju. Nikłe znaczenie prawa zwyczajowego w szczytowym okresie prawa rzymskiego jest zjawiskiem osobliwym zarówno w porównaniu z innymi systemami prawnymi, także późniejszymi, jak również z uwagi na mentalność samych Rzymian, którzy byli przecież stale zapatrzeni w swoją przeszłość dziejową. Autorzy pism prawniczych, a jeszcze częściej pozaprawniczych (np. retorowie), powołują się niejednokrotnie na zwyczaje przodków (*mores maiorum*) jako na uzasadnienie szacownych urządzeń społecznych i prawnych. Owe *mores maiorum* były najważniejszym regulatorem stosunków społecznych w okresie przed Ustawą XII tablic, ale główny ich zrąb przez tę właśnie ustawę został podniesiony do roli obowiązujących przepisów prawnych (§ 12, 2).

Zapewne i po Ustawie XII tablic formowały się dalsze zwyczaje prawne, ale – zanim zdołały okrzepnąć w normy prawa zwyczajowego – przejmowali je pretorowie do swoich edyktów (§ 16), a także uczeni juryści poprzez swoje pisma nadawali im charakter prawa pisanego (§ 18–19). Tym zaś normom obyczajowym i zwyczajom społecznym, które nie uzyskały awansu do roli prawa obowiązującego, zapewniali poszanowanie cenzorowie przez piętnowanie naruszających „notami cenzorskimi”.

Nie było więc w prawie rzymskim w okresie jego rozwoju i rozkwitu dogodnych warunków do kształtowania się prawa zwyczajowego na większą skalę. Warunki te powstały dopiero w okresie schyłkowym (§ 31, 2).

§ 12. Ustawa XII tablic

1. Znaczenie. Ustawa XII tablic (*lex duodecim tabularum*) zajmuje wśród ustaw rzymskich miejsce wyjątkowe. Doszła do skutku stosunkowo wcześnie⁴⁸, w nadzwyczaj-

⁴⁷ Ten sam autor wspomina poprzednio (G. 1, 1) o zwyczajach (*mores*) jako o normach, którymi rządzą się narody obok ustaw (*leges*).

⁴⁸ Starsze od Ustawy XII tablic mogłyby być „ustawy królewskie” (*leges regiae*), gdyby były autentyczne. Zob. R. Taubenschlag, s. 17–18; W. Osuchowski, s. 38–39; W. Wołodkiewicz – M. Zabłocka, s. 66.

czajnych okolicznościach i w szczególnym trybie. Regulowała szeroki zakres spraw i cieszyła się zawsze znaczną powagą. Gaius nie wymienia jej wprowadzie osobno w swoim katalogu źródeł prawa obowiązującego, ale i on doceniał jej znaczenie. Gaius właśnie, po sześciuset latach od powstania Ustawy XII tablic, napisał do niej osobny komentarz w sześciu księgach, częściowo dochowany do naszych czasów w Digestach Justyniana.

2. Geneza. Według tradycji przekazanej przez pisarzy rzymskich (Cycero, Dionizjos z Halikarnasu, Liwiusz), Ustawa XII tablic doszła do skutku w latach 451–450 p.n.e. w wyniku stanowczych żądań plebejuszy, wobec których patrycjusze ostatecznie ustąpili. Plebejuszom chodziło o spisanie, a tym samym o uściślenie prawa zwyczajowego, które w dotychczasowej postaci mogło być interpretowane i stosowane przez patrycjuszowskich kapłanów i świeckich dzierżycieli władzy na niekorzyść plebsu. Ustawę redagowały dwie kolejne komisje specjalne, każda powołana na jeden rok. Obydwie były złożone z dziesięciu mężów (*decemviri legibus scribundis*), przy czym w drugiej dopuszczono do udziału również plebejuszy. Prace komisji poprzedziło, być może, trzyosobowe poselstwo do Grecji – w celu zapoznania się z urządzeniami prawnymi⁴⁹.

3. Treść. Z tego, co się zachowało, można wnioskować, że treść Ustawy XII tablic była rozległa, choć bynajmniej nie wyczerpująca. Jest sporo przesady w twierdzeniu Liwiusza, jakoby było to „źródło całego prawa publicznego i prywatnego” (§ 6, 1).

Główny trzon ustawy stanowiły przepisy z dziedziny prawa prywatnego, procesu i postępowania egzekucyjnego w sprawach prywatnych. Przepisy proceduralne, od których prawdopodobnie zaczynała się ustawa (tabl. 1–3), niekiedy drobiazgowo, miały na celu ochronę interesów dłużników przed samowolą wierzycieli.

Przepisy z zakresu prawa prywatnego nie były rozwinięte równomiernie. Ustawa była wyrazem społeczno-ekonomicznych stosunków drobnych rolników, stąd też dużo miejsca zajmowało regulowanie konfliktów wynikających z prawa własności, prawa sąsiedzkiego i granicznego. Natomiast skromnie były reprezentowane przepisy z zakresu zobowiązań, zwłaszcza pochodzących z umów. Pod tym względem np. babiloński Kodeks Hammurabiego, starszy od Ustawy XII tablic o kilkanaście wieków, jest od niej bogatszy w treść, ale był on też wyrazem stosunków ekonomicznych społeczeństwa kupców⁵⁰.

⁴⁹ Historia powstania Ustawy XII tablic jest przedmiotem dyskusji naukowej. Na przełomie XIX i XX w. E. Pais i E. Lambert zakwestionowali w ogóle autentyczność ustawy, ale ich hiperkrytyczne poglądy nie znalazły szerszego uznania; patrz W. Wołodkiewicz, *Greckie wpływy na powstanie ustawy XII tablic*, PK t. 37, 1994, 3–4, s. 3–45.

⁵⁰ Por. przegląd przepisów prawa obligacyjnego w Kodeksie Hammurabiego: K. Koranyi, I, s. 25–26; J. Klima, *Prawa Hammurabiego*, Warszawa 1957, s. 215 i nast.

Zobowiązania regulowane w Ustawie XII tablic pochodziły przeważnie ze szkód wyrządzanych na innych osobach lub w cudzych majątkach, przy czym naruszenie majątku pociągało nawet surowsze następstwa niż wyrządzenie szkody na osobie. I tak np. schwytanie na kradzieży w nocy upoważniało poszkodowanego nawet do zabicia sprawcy na miejscu (tabl. 8, 12); uszkodzenie zaś ciała drugiej osoby, nawet ciężkie, tylko do talionu lub do dochodzenia kary prywatnej w pieniądzu (tabl. 8, 2).

Na uwagę zasługuje jeszcze zespół przepisów dotyczących prawa spadkowego (dzieńczenie ustawowe, testament, legaty), natomiast nieliczne były przepisy z zakresu stosunków rodzinnych, władzy ojcowskiej, opieki i kurateli.

4. Tendencje socjalne. Ustawa XII tablic powstała w okresie, gdy Rzymianie byli społeczeństwem rolniczym. Niewolnicy istnieli już wtedy, ale była to niewola typu patriarchalnego, niewolnik był jeszcze osobą, co prawda niższego rzędu, ale nie rzeczą (§ 79, 2–3).

Główną tendencją ustawy było uregulowanie konfliktu socjalnego w obrębie społeczeństwa ludzi wolnych, ale już silnie zróżnicowanych pod względem majątkowym i społecznym.

5. Poziom techniczny. Ustawa XII tablic była aktem normatywnym stosunkowo niewielkim, jej przepisy były sformułowane w dość nieporadny sposób⁵¹ i z ledwością tylko uporządkowane⁵².

Widać z tego wyraźnie, jak skromny był punkt wyjścia dalszego rozwoju prawa rzymskiego.

6. Dalsze losy. W starożytnym Rzymie Ustawa XII tablic była zawsze otoczona wielkim szacunkiem. Jej tekst był dostępny na *forum* dla wszystkich. W czasach Cyncerona dzieci uczyły się jej na pamięć. Treść ustawy rozszerzano i modernizowano przez twórczą interpretację. Samej ustawy nigdy formalnie nie uchylono, nawet wtedy, gdy jej przepisy były już po największej części nieaktualne. Jeszcze Justynian, po tysiącu lat od wydania ustawy, traktował ją jako prawo obowiązujące.

Do naszych czasów doszły tylko nieliczne dosłowne cytaty z ustawy, częściej są to pośrednie relacje o jej treści, przekazane w pismach prawniczych i nieprawniczych (np. gramatycy przytaczali występujące w ustawie starsze formy językowe). Na tej podstawie dokonano w XIX i XX w. rekonstrukcji przypuszczalnej treści i układu ustawy.

⁵¹ Fragmenty przytacza i tłumaczy M.Z. Jedlicki, *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1955, s. 18–22. Zachowaną całość podaje w tłumaczeniu polskim z komentarzem S. Łoś, *Sylwetki rzymskie*, Warszawa 1958, s. 237–259 (tamże, s. 25–43, charakterystyka ustawy). Rekonstrukcję Ustawy XII tablic podaje W. Wołodkiewicz – M. Zabłocka, s. 48–49.

⁵² Zaczątki systematyki w Ustawie XII tablic analizuje E. Gintowt, s. 8–12; M. Zabłocka, *Nowożytnie próby rekonstrukcji ustawy XII tablic*, PK 37, 1994, 3–4, s. 59–67.

§ 13. Dalsze ustawy

1. Leges. *Lex est quod populus iubet atque constituit* (G. 1, 3) – „Ustawą jest to, co lud nakazuje i ustanawia”.

W okresie republiki **ustawy** (*leges*) dochodziły do skutku na zgromadzeniach ogółu pełnoprawnych obywateli rzymskich, zwanych *comitia* (od *comire*, „schodzić się”). Zwoływanie komicjów, przewodniczenie na nich i występowanie z inicjatywą ustawodawczą należało do magistratur mających specjalne uprawnienie w tym zakresie (*ius agendi cum populo*), a mianowicie do dyktatorów, konsulów i pretorów. **Projekty ustaw** dyskutowano wstępnie na nieformalnych zebraniach obywateli (*contiones*), natomiast dojrzały **wniosek ustawodawczy** przedstawiała magistratura na komicjach, i tutaj już tylko do przyjęcia lub do odrzucenia, bez dyskusji (*rogatio*). Ustawy przyjęte w tym trybie nazywały się *leges rogatae*⁵³. Obowiązywały one wszystkich obywateli.

2. Plebiscita. *Plebiscitum est quod plebs iubet atque constituit* (G. 1, 3) – „Uchwałą plebsu jest to, co plebs nakazuje i ustanawia”. Plebejusze, którzy mieli interesy odrębne od ogółu obywateli, zbierali się we własnym gronie na zgromadzeniach plebejskich (*concilia plebis*) i tam, pod przewodnictwem i na wniosek trybunów plebejskich, podejmowali **uchwały** (*plebis scita*, tzn. „uchwały plebsu”), które obowiązywały zrazu tylko ich samych.

3. Lex Hortensia. Po uzyskaniu liczebnej przewagi plebejusze potrafili narzucić swoją wolę ogółowi obywateli. Formalnie usankcjonowała ten stan rzeczy specjalna ustawa, *lex Hortensia de plebiscitis* z r. 286 p.n.e. Na mocy tej ustawy *plebiscita* stały się obowiązujące dla ogółu obywateli. Odtąd komicja traciły stopniowo na znaczeniu, a szczególnie ważne zagadnienia, zwłaszcza z zakresu prawa i procesu prywatnego, regulowano właśnie w formie plebiscytów. Zacierала się też dawna różnica terminologiczna, często *plebiscita* oznaczano również jako *leges*.

4. Oznaczanie ustaw. *Leges* i *plebiscita* oznaczano w Rzymie według nazwiska rodzowego (*nomen gentilicium*) wnioskodawcy. Jeżeli był to wnioskodawca jednostkowy, w nazwie ustawy występował sam (np. *lex Canuleia*, *lex Aquilia*, *lex Aebutia*). Jeżeli *rogatio* pochodziła od dwóch wnioskodawców, np. od współurzędujących konsulów, ustawa nosiła również podwójne oznaczenie (np. *lex Poetelia Papiria*, *lex Aelia Sentia*).

5. Zanik zgromadzeń. Już u schyłku republiki zgromadzenia ludowe i plebejskie, urządzenie pomyślane na miarę małego państwa-miasta, funkcjonowały źle i coraz

⁵³ Od *leges rogatae* odróżniano *leges datae*, wydawane przez magistratury z upoważnienia zgromadzeń ludowych lub senatu. Miały one na celu przede wszystkim organizowanie nowych terytoriów zdobytych w drodze podboju. Jedne i drugie należały do kategorii *leges publicae*. Ponadto terminem *lex*, *leges* oznaczano jeszcze klauzule umowne (*lex contractus*) i statuty korporacji (*lex collegii*).

bardziej traciły na znaczeniu⁵⁴. W okresie pryncypatu zwoływano je jeszcze rzadziej; ostatnia *lex* uchwalona w tym trybie pochodzi z czasów panowania cesarza Nerwy (96–98 n.e.). Odtąd to źródło prawotwórcze przestało działać, po prostu w zmienionych warunkach politycznych nie było już potrzebne⁵⁵. Informacja Gaiusa na temat *leges* i *plebiscita* miała zatem znaczenie historyczne. W czasie, gdy pisał on swoje dzieło, zgromadzenia ustawodawcze już się nie zbierały, pozostał jednak nadal owoc ich dawniejszej działalności.

6. Rozmiary ustawodawstwa i jego znaczenie. Pisarze rzymscy skarżyli się niejednokrotnie na nadmierną ilość wydanych ustaw. W rzeczywistości ilość ta była, jak na wyobrażenia współczesnego prawnika, raczej skromna. Wiadomo, że w okresie republiki i pryncypatu wydano w Rzymie około 800 *leges rogatae*, w tym wiele o czysto formalnym charakterze. Jak na 600 lat historii nie jest to nazbyt wiele⁵⁶. Z tej liczby tylko 26 ustaw dotyczy wyłącznie prawa prywatnego. Niektóre przyniosły zmiany fundamentalne i trwałe, np. *lex Poetelia Papiria de nexis* z r. 326 p.n.e., *lex Aquilia de damno iniuria dato*, plebiscyt z r. 286 (?) p.n.e.; *lex Cincia*, plebiscyt z r. 204 § 14 p.n.e. i inne. Ustawy regulowały najczęściej jakiś konflikt politycznej, ekonomicznej czy socjalnej natury. Pozostały jednak ważne dziedziny rzymskiego prawa prywatnego prawie że nie dotknięte interwencją ustawodawcy (np. władza ojcowska, prawo własności, zobowiązania kontraktowe). Tutaj podstawowe uregulowanie opierało się na starodawnym zwyczaju (*mos maiorum*; § H, 2).

Teksty ustaw rzymskich dochowały się do naszych czasów tylko we fragmentach bądź to wrytych wprost na trwałych materiałach, bądź też przekazanych w pismach późniejszych pisarzy⁵⁷.

§ 14. Uchwały senatu

1. *Senatus consulta* według Gaiusa. *Senatus consuum est quod senatus iubet atque constituit; idque legis vicem optinet, quamvis fuerit quaesitum* (G. 1, 4) – „Uchwałą senatu jest to, co senat nakazuje i ustanawia. Ma ona moc ustawy, choć było to kwestionowane”.

2. Senat w okresie republiki. Wątpliwości, o których wspomina Gaius, miały swoje uzasadnienie w tradycyjnej pozycji senatu rzymskiego. Działał on jako **ciało doradcze**

⁵⁴ J. Linderski, *Rzymskie zgromadzenia wyborcze od Sulli do Cezara*, Kraków 1966.

⁵⁵ Bardziej szczegółowe informacje na temat ustawodawstwa rzymskiego: K. Koranyi, I, s. 103–106 (królestwo), s. 124–128 (republika), s. 154 (pryncypat); R. Taubenschlag, s. 22–23, 35–36; W. Osuchowski, s. 41–43, 61, 80; W. Wołodkiewicz – M. Zabłocka, s. 56–69.

⁵⁶ Powściągliwość Rzymian w wydawaniu ustaw charakteryzują: F. Schulz, *Prinzipien*, s. 4–7; tenże, *RRW*, s. 71; J. Gaudemet, s. 383–384.

⁵⁷ R. Taubenschlag, s. 22, przyp. 3, s. 24–25.